

4326

MAGYAR TÖRTÉNETI NYELVTAN

HANGTAN

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

LAZICZIUS GYULA ÉS PAIS DEZSŐ

ZOLNAI BÉLA
KÖNYVTÁRA

1940

811090

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Kö...

1.

MAGYAR FONÉTIKA.¹

1. §. Synchronikus és diachronikus nyelvszemlélet.

A nyelv bűvára vizsgálhatja: egyfelől a mindenkori jelrendszert, amelynek tagjai, elemei együtt vannak meg a beszélő tudatában, azokat a lélektani és logikai kapcsolatokat, amelyek a kollektív tudatban élő jelrendszer coexistens tagjait összekötik. Ez a leíró nyelv szemlélet.

Vizsgálhatja másfelől a successiv, a fejlődés folyamán egymást felváltó nyelvi jelek kapcsolatát, melyek nincsenek meg egyidejűleg a kollektív tudatban, amelyek egymást felváltják, a nélkül, hogy rendszert alkotnának. Ez a történeti nyelv szemlélet.

E kettős nyelv szemlélet a grammatika minden ágában: a hangtanban is érvényesül.

Vizsgálni kell a hangképek mindenkori rendszerét, amely együtt él a beszélő tudatában; ez a leíró hangtan. Vizsgálni kell másfelől azokat a fejlődési sorokat (hangváltozásokat), amelyek a mindenkori hangrendszer létrehozzák: hang történet. A magyar nyelv hangtani vizsgálata is természetszerűleg két főrészt oszlik: 1. a mai magyar beszédhangok rendszere; 2. magyar hang történet.

¹ GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a budapesti egyetemen tartott magyar fonetikai előadásairól két litografált jegyzet jelent meg. Mind a kettőt a *Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete* adta ki Budapesten, az elsőt 1925-ben, a másodikat 1926-ban.

Jelen kiadás az 1926. évi redakción alapul, de ahol kellett, az 1925. évit is figyelembe vettem. A szövegen változtatásokat természetesen nem eszközöltem, legfeljebb csak jelentéktelen apróságokban és külsőségekben tértem el a betűhív közléstől.

Magyar fonétika.

2. §. Midőn a mai magyar nyelv (irodalmi v. közmagyar nyelv) synchronikus hangrendszerét vizsgáljuk, két szempontot kell figyelembe vennünk. A rendszeralkotásnál tekintettel lehetünk a beszédhangok fiziológiai sajátosságaira és rokonságára, vagyis a jellemző artikuláló mozgások (ill. mozgáskészségek s hangképek) hasonlóságára. Ilyen hangsorok pl. *p, b, m* (közös sajátosságuk a bilabialis záralkotás); *á, o, u* (mind a három magánhangzó a velaris sorba tartozik s labialis ajakműködéssel ejtett). Így kapjuk a magyar beszédhangok fiziológiai rendszerét.

De a magyar beszédhangokat nemcsak képzésmódjuk kisebb-nagyobb hasonlósága fűzi össze. Pl. az *ā* és az *ē* magánhangzók képzésmódja különböző; az első velaris és alacsony nyelvállású, a másik palatalis és magas nyelvállású. És mégis e két hangot a magyarul beszélő tudatában szoros asszociatív kapocs fűzi össze, mert sok ragban, képzőben és ikerszóban korrelatív szerepet töltenek be: *-vá~vé, -á~é* (lat.); *-ás~és, -vány~vény, -más~més; téb~láb, nyémeg~nyámog* stb. Az egymás mellé kerülő zárhangok kölesönösen indukálják egymást zöngéség ill. zöngétlenség szempontjából, míg a *v* réshang csak indukáltatik, de nem indukál (l. a 60. §-t). Ennélfogva pl. a *t—b* hangpár asszociatív viszonya más, mint a *t—v* hangpáré. Így kapjuk a magyar beszédhangok asszociatív rendszerét.

I.

3. §. Az általános fonétika tárgya az emberi beszédhangok akusztikai és fiziológiai elemzése. A magyar fonétika a magyar beszédhangok akusztikai és fiziológiai elemzésével foglalkozik.

4. §. A magyar hangok képzésére vonatkozó első, némi fonetikai értékkel vagy legalább érdekességgel bíró megjegyzést a 15. század végén, GALEOTUS MARTIUSnál találjuk, *Commentarius elegans de Matthiae Corvini Hungariae regis, egregie, sapienter, iocose dictis et factis* című munkájában. A 17. fejezetben megemlíti, hogy a magyar népnyelv alig tér el a felsőbb körök nyelvétől: «Hungari enim, siue nobiles, siue rustici sint, eadem fere verborum conditione vtuntur, et sine vlla varietate loquuntur; eadem enim pronuntiatio, eadem vocabula, similes accentus vbique sunt». A 28. fejezetben pedig a következő megjegyzést olvassuk: «Quo-

¹ SCHWANDTNER I, 549.

niam Hungarorum lingua, non facile scribi potest : minima enim accentuum mutatione, et diuersitate, prolationis mutatur significatio. Nam apud Hungaros, sunt vocabula, quae in *u* litera desinunt; sed si illa litera promptis, aliud, quam si contractioribus et depressioribus labiis pronuntiat, significat, quod scriptura ostendi nequit. Quandoquidem latina lingua, vnicum habet *u*, et lingua Hungarica quadruplici indigeret; si varietas omnis comprehendi deberet.»¹ Az első megjegyzés kétségtől a *halat* ~ *hálát*, *felet* ~ *félét* stb. szópárokra vonatkozik (így értelmezte már MOLNÁR ALBERT grammatikája is). Az utóbbi megjegyzés, kissé homályosan ugyan, az *u*, *ú* és az *ü*, *ű* hangok képzésmódjának különbségére utal.

5. §. 16. és 17. századi nyelvtaníróinknál is csak elvéve találunk néhány olyan megjegyzést, amely a magyar hangok képzésmódját illetőleg helyes megfigyelésre vall. E megjegyzések időrendben a következők:

DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS, *Orthographia Vngarica* (1549): «a á, ezt miert hóg két modra szoetuc mondani meg iegezzúc eggiket hóg meg esmeriúc am másietül, micor hárántocon vágon vonítás felette, accor i o l fel t á t o t t s z á u a l kell ki mondani, mint ez igheben, Bárań. Mikor kedig semmi nincz felette, accor nem mongue oľan fel t á t o t t s z a u a l, mint, arań.»²

MOLNÁR ALBERT nyelvtanában (1610): «diphongus *o* collectis labiis profertur et medium sonum habet inter *e* et *o*»³

GELEJI KATONA ISTVÁN *Magyar Grammatikatskájában* (1645) XLIII. c.: «Némelly szók tsak az ajakaknak a' szélnek rajtok valo ki todulása miatt valo meg-rázkodások által mondatnak ki, ugy a'nyira, hogy azon modon ki sem irattathatnak. Mint: *ptrúszkölés*, *ptrúszentés*, *ptrútsók*, etc.»⁴ E leírás alapján arra lehetne következtetni, hogy az említett hangutánzó szavakban a 17. században bilabialis tremulans, ϕ hangot ejtettek. Ez a hang GENETZ szerint a mai finnben is előfordul pl. a *prukottelen* igében.⁵

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, *Hungaria Illustrata* (1655): «ly. l emollitum et lingua palato admota efferendum, ut: *Talállyuk*, Invenimus...» «ly. Sonat t emollitum, et lingua palato affixa efferendum ut: *Sarkantyú*. *Calcar*»⁶

¹ Uo. I, 557—8.

² *Corp. Gramm.* 98.

³ Uo. 120.

⁴ Uo. 328.

⁵ A. GENETZ, *Lautphys. Einführung in das Studium der westfinn. Sprachen*. Helsingfors, 1877. 15.

⁶ *Corp. Gramm.* 345.

6. §. Kivételes hely illeti meg nemcsak a magyar, hanem az általános fonétika történetében is a hangfiziológia tudományos megalapítóját, a magyar KEMPELEN FARKAST.

KEMPELEN 1734-ben Pozsonyban született; egy régi magyar nemesi család sarjadéka volt. Atyja, KEMPELEN ENGELBERT, cs. és kir. kamarai tanácsos volt. A fiatal KEMPELEN tanulmányait Pozsonyban, Győrött, majd Bécsben végzi; jogot és filozófiát hallgat, de igazában mindig csak a természettudományok érdekelték. Már fiatalon az udvar szolgálatába lép; Mária Terézia és II. József alatt udvari tisztségeket visel 1798-ig, amikor 43 évi szolgálat után mint udvari tanácsos megy nyugalomba. 1804-ben halt meg.

KEMPELEN FARKAS egyike volt a legnagyobb mechanikai lángelméknek, s csak élete körülményei, az udvari szolgálat magyarazzák, hogy veleszületett ritka tehetségét inkább kuriózumszámba menő mechanikai problémák megoldásában, semmint igazán tudományos feladatok megfejtésében csillogtatta. Megjavítja az «ánglus tűz- vagy gőzmasinát, s az új gépnék a magyarországi vízszabályozásoknál jó hasznát is veszik. Ő szerkesztette a schönbrunni vízműveket; sajtót készített a vakok számára. Különösen nagy feltűnést keltett Európa-szerte sakkozó automatája, amelyről az egykorú tudósítások csodákat regélnek. Legnagyobb tudománytörténeti fontossága azonban kétségkívül beszélő gépének s különösen 1791-ben megjelent *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine* című munkájának van. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy KEMPELEN fonétikájának még ma is, majd másfélszázad múltán is, úgyszólván forrásértéke van.¹

KEMPELEN munkája általános fonétika, amely a szorosabb értelemben vett beszédhangokon kívül a beszélő szervek egyéb működésének (köhögés, csuklás, tüsszentés, hortyogás, csók stb.) elemzését is adja. Mindamellet a beszédhangokkal foglalkozó IV. részben (*Von den Lauten oder Buchstaben*) nem mulasztja el az ismertebb európai nyelvek, a német, francia, angol nyelv s magyar anyanyelve hangjainak részletes összehasonlító elemzését sem. Álljon itt mutatóba a magyar *á* és *í* hangra vonatkozó megjegyzése: «Das dritte noch tiefere *a* haben die Engelländer in den Worten *Talk, Tall*. Die Ungarn haben auch zweyerley *a*. Das lange, das sie mit einem Akzent so bezeichnen *á*,

¹ Vö. LINDNER ERNŐ, *Kempelen Farkas és viszonylása a nyelvtudományhoz*: NyK. VIII, 325—480.; SWOBODA, *Zur Geschichte der Phonetik in Österreich*: Phon. Studien IV, 1—36.

dieses lautet in den Wörtern Száz Ház wie das lateinische a, das andere aber ist dasjenige, das eigentlich in diese dritte Klasse gehört, und ohne Akzent geschrieben wird. *Hamar, az.* Das ungarische, und das englische a ist nur dadurch unterschieden, dasz jenes kurz, und dieses lang ausgehalten wird» (203). «Das gn . . . ist mehrern Sprachen eigen, den Italiänern z. B. in *Signore segno impegno*; den Ungarn, die es mit ny schreiben in *Nyár hány* . . . Die Abweichung dieses Lautes von den obigen zweyen [t. i. n és ŋ] bestehet abermal blosz in einer veränderten Lage der Zunge, die sich hier weder mit ihrer Spitze, noch mit ihrem hinteren Theile, sondern in der Mitte Bogenförmig hebt, und, indem sie sich an den Gaumen anlegt, den Zungenkanal zuschlieszt» (314).

7. §. A *Mechanismus* után 15 esztendővel, 1806-ban jelent meg RÉVAI MIKLÓS *Elaboratior Grammatica*-jának első kötete. Az Orthoepia fejezetben részletesen tárgyalja valamennyi magyar hang képzésmódját. Helytelen vagy nem teljes meghatározások mellett vannak megjelölten helyes meghatározásai is. Pl. a magánhangzóknak köv. meghatározása: «Vocales dicuntur literae, oris tantum hiatus vario, sine vlla organorum collisione, clare pureque in gutture sonantes» (58), megfelel a magánhangzókról vallott mai felfogásunknak, hogy t. i. a magánhangzók hangszínére, zöngésekére és zöngétlenékére egyaránt, csupán a szájüregnek mint rezonátornak sajátos méretei jellemzők, s még RÉVAI magyar nyelvtudományi kézikönyvében használt t á t ó elnevezés is a TECHMERTŐL ajánlott m u n d ö f f n e r-re emlékeztet. Hogy RÉVANAK az egyes hangok képzésére vonatkozó fejtegetései mennyiben saját megfigyelésének eredményei, s mennyiben a korabeli héber filológia hatása alatt keletkeztek (HENSELIUSRA maga RÉVAI is hivatkozik), az még nincs tisztázva. Annyi kétségtelen, hogy KEMPELEN korszakalkotó művét RÉVAI nem ismerte, vagy legalább nem vette figyelembe.

8. §. Az 1856-ik esztendővel a fonétika történetében új korszak kezdődik. Ebben az évben adta ki BRÜCKE ERNŐ *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute* című munkáját, amelyet a tudományos hangfiziológiai kutatások hosszú sora követett. BRÜCKE könyvének megjelenése óta az általános fonétika három tudománynak, a fiziológiának, az akusztikának és a nyelvtudománynak határán önálló területet hódított magának. A munkások száma megsokszorozódott, s a megfigyelések és kísérletek eredményeit terjedelmes kézikönyvek foglalják rendszerbe.

A mi nyelvtudományunk, BALASSA JÓZSEF munkássága révén, a 80-as években vett e mozgalmakról tudomást. BALASSA JÓZSEFnek részben általános, részben magyar fonetikai kérdéseket tárgyaló fontosabb

dolgozatai időrendben a következők: *Hangtani alapelvek és vitás kérdések* (Nyr. XIII, 289—1884). *Fonetikai tévedések* (Nyr. XV, 295—99, 343—5. 1886). *A phonetika elemei*. Budapest, 1886. *A magyar hangok képzése*. Stomatoskopikus vizsgálódások alapján (NyK. XXI, 130—44. 1888). *Phonetik der ungarischen Sprache* (Int. Zeitschr. f. allg. Sprachw. IV, 130—56. 1889). *Kurze Darstellung des ung. Lautsystems* (Phon. Stud. VI, 167—80. 1893). SIMONYI—BALASSA, *Tüzetes Magyar Nyelvtan. Hangtan*. Budapest, 1896. *Magyar hangtan. I. Magyar fonétika*. Budapest, 1904. *Fonetikai kérdések* (Nytud. I, 97—104, 175—9; II, 116—24, 1907—9).

Kísérleti vizsgálódások eredményeit közlik a köv. értekezések: E. A. MEYER und Z. GOMBOCZ: *Zur phonetik der ungarischen sprache* (Le Monde Oriental, 1907—8). GOMBOCZ ZOLTÁN: *Magyar palatogrammok* (NyK. XXXVIII, 193—204). GOMBOCZ ZOLTÁN: *A magyar hangok időtartamáról* (Nytud. II, 93—100. 1909.). JEAN POIROT: *Sur la quantité en hongrois* (JSFOu. XXXII, 1:1—44). — Az általános fonétika történetére vö. JESPERSEN OTTO, *Fonetik* (1897—99) 2. fejezet (németül: *Zur Geschichte der Phonetik*: Die Neueren Sprachen XIII, 210—24, 402—16, 513—28). GOMBOCZ ZOLTÁN: *A fonétika történetéből* (Nytud. II, 241—57, III, 32—8).

A legfontosabb általános fonetikai kézikönyvek:

F. TECHMER, *Phonetik*. Leipzig, 1880. (vö. még Int. Zeitschr. f. allg. Sprachw. I, 69—).

E. SIEVERS, *Grundzüge der Phonetik*.⁵ Leipzig, 1901.

O. JESPERSEN, *Fonetik*, København, 1897—9. Németül: *Lehrbuch der Phonetik*.² Leipzig, 1913.

P.-J. ROUSSELOT, *Principes de Phonétique Expérimentale*, Paris, 1897—1908.

E. W. SCRIPTURE, *The Elements of Experimental Phonetics*. New York, 1904.

L. ROUDET, *Éléments de Phonétique Générale*. Paris, 1910.

II.

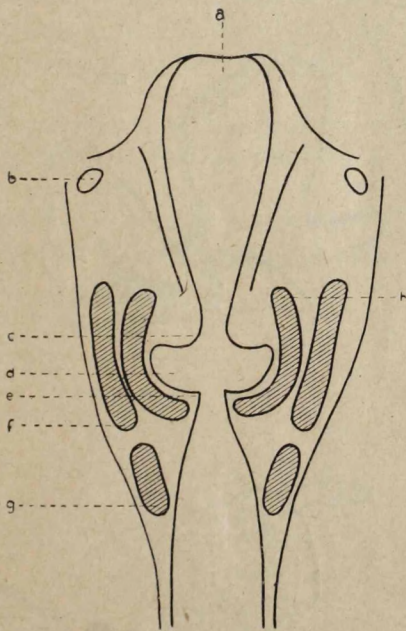
9. §. Az emberi beszélő szerkezet fő részei: a) a tüdő, b) a gégefő, c) a hangmódosító szervek.

10. §. A tüdő beszéd közben a fújtató szerepét tölti be, amennyiben a hangképzéshez szükséges légáramot szolgáltatja. Rendszerint a tüdőből kipréselt légáramot használjuk fel hangképzésre (expiratio), míg a beszívott légáramot (inspiratio) csak kivételképpen. Így ejtjük pl. a magyarban a felszisszenő fájdalom *f!* indulatszavát, vagy néha a le-

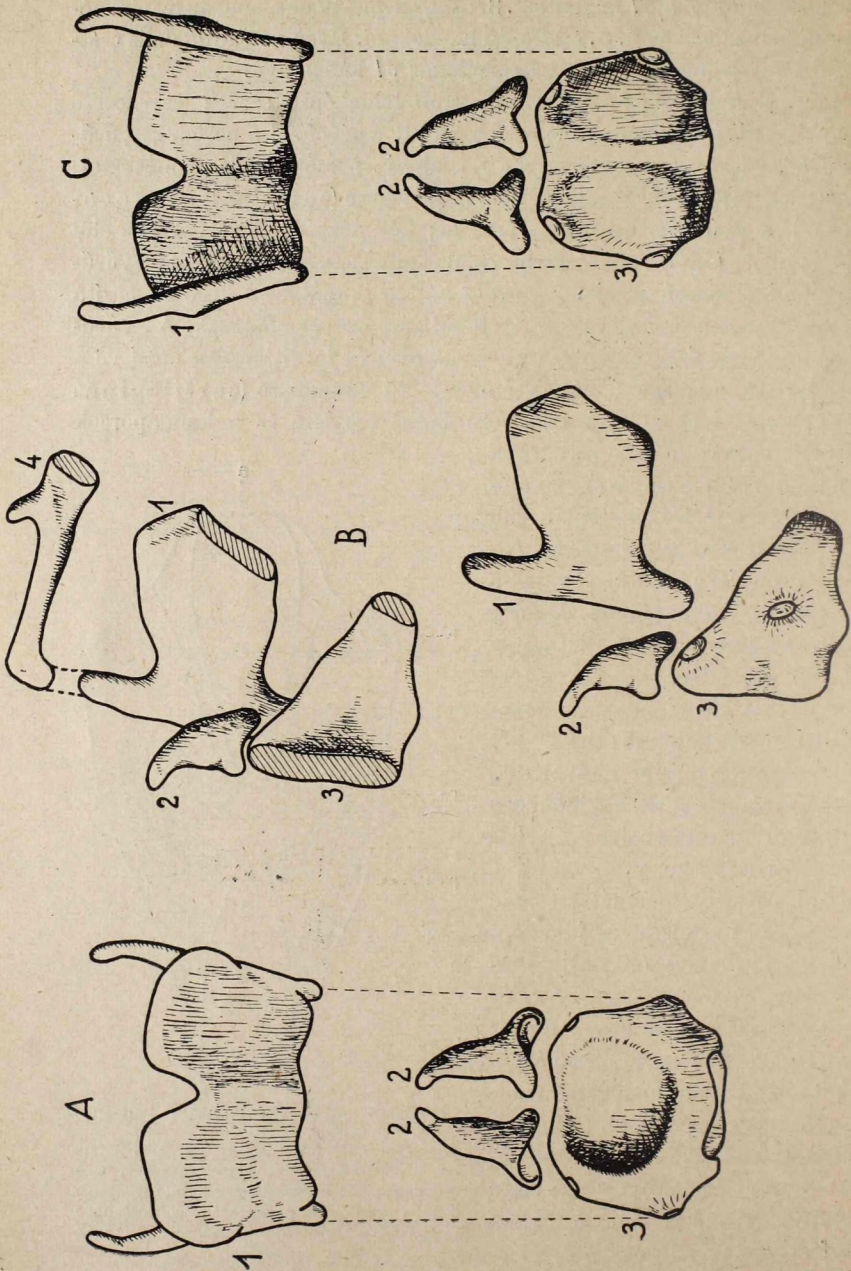
mondást kifejező *hja!* felkiáltást. Sem az expirációnak, sem az inspirációnak nincs szerepe az ú. n. csettentő hangoknál. Ilyen denti-lingualis csettentő hang a magyarban a bosszankodás *c!* hangszava.

11. §. A gégefő a legfontosabb hangképző szerv; szerkezete a következő. A légzőcsövön (*trachea*) ül a gégefő első porca, a gyűrűporc (*cartilago cricoidea*); alakja pecsétgyűrűre emlékeztet, amelynek lapja befelé van fordítva. A paizsporc (*cartilago thyraeoides*) a gyűrűporcon helyezkedik el; két négyszögletes szárnya elül élbe fut össze (ádámcutka), de hátrafelé annyira szétnyílik, hogy a gyűrűporc lapját közrefoghatja. A gégefő két fő porcát összekötő és borító izmok, szalagok és hártvány a gégefőből zárt csövet alkotnak. A gyűrűporc lapjának felső szélére van eltolhatólag és fordíthatólag erősítve a két kis háromszög alakú gúlara emlékeztető kannaporc (*cartilaginae arytaenoides*). A paizsporc belső szöglete és a kannaporcok között nyúlnak el a hangszalagok (*chordae vocales*) oly módon, hogy e két izomnyaláb elül egy ponton van a paizsporc szögletéhez erősítve, hátul pedig a mozgatható kannaporcok egy-egy nyúlványához (*processus vocales*) van nőve. Ha a két kannaporc egymáshoz símul, a hangszalagok is összezárulnak; ha a két kannaporc egymástól eltávolodik, a hangszalagok között különböző szélességű háromszögletes nyílás támad (*glottis* v. *glottis vera*), és végre ha a két kis porc egymásnak fordul, a tulajdonképeni hangszalagrés (a glottisnak a paizsporc és a *processus vocales* közti szakasza) összezárul, de viszont a két kannaporc belső lapja közt támad kis háromszög alakú nyílás (pl. susogás közben). A hangszalagokat speciális izmok segítségével meg lehet nyújtani vagy rövidíteni s különböző mértékben megfeszíteni.

A gégefő hosszanti metszete (hátról).]

a a nyeldeklő (epiglottis), *b* a nyelvcson (os hyoideum), *c* az álszalagok, *d* a Morgagni-féle táskák (ventriculi Morgagni), *e* a valódi hangszalagok, *f* a paizsporc metszete, *g* a gyűrűporc metszete, *h* izmok metszete.

A a gégefő szemben; B oldalt (fent: belülről, alant: kívülről); C hátulról.

1. paizporc (cartilago thyraeoidea; θυρεός, paizs);

2. a kannaporcok (cartilaginee arytaenoideae; ἀρτυραία, 'veder');

3. gyűrűporc (cartilago cricoidea; κρίκος, gyűrű);

4. nyelvcson (os hyoideum).

12. §. A gégefőnek mint hangképzőszervnek legfontosabb artikulációi a következők.

a) Ha a mérsékelt erejű hangszalagzár a légáram áttöri, szüpercegéshez hasonló, pattanásszerű zörej hallatszik (laryngalis explosiva). A magyarban, mint önálló beszédhang nem fordul elő.

b) Ha a légáram a feszesen összezáruló hangszalagokat, a zárt áttörve, periodikus rezgésre indítja, keletkezik a gégefő legfontosabb hangja s a beszéd egyetlen zenei eleme, a z ö n g e. A zöngé laryngalis tremulans.

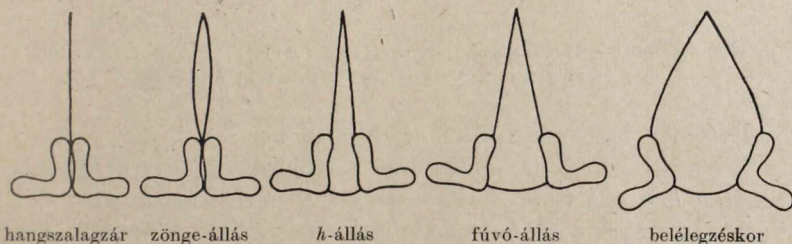
Minden hangot lehet zöngésen (hangszalagrezgéssel) és zöngétlenül ejteni. Ilyen hangpárok: *t—d, k—g, s—z, š—ž, l—L, m—M, á—Á* stb. (A liquidák, nasálisok és magánhangzók zöngétlen változatát a megfelelő nagybetűvel szokás jelölni.)

A zöngéesség megállapításának egyszerű módjai: 1. a tapintási próba: ha ujjunkat az ádámcsutkára helyezzük, zöngés hang ejtésénél érezzük, hogy az egész gégefő rezeg; 2. az énekpróba: a zöngés hangot lehet magasabban v. mélyebben énekelni, a zöngétlent nem; 3. ha fülünket két ujjal bedugjuk, zöngés hang ejtésekor fejünk is zúg bele, a zöngétlennél nem.

c) Ha a hangszalagok kb. 10 fokok szöget alkotnak, a kitérülő levegő hallható zörejjel surlódik a hangszalagokhoz. Így keletkeznek az ú. n. *h*-hangok (laryngalis spirans).

Ha a hangszalagok még jobban távolodnak egymástól (pl. zöngétlen hangok — *t, s, L* stb. — ejtése v. kilélekzés közben), a gégefőben hang nem keletkezik.

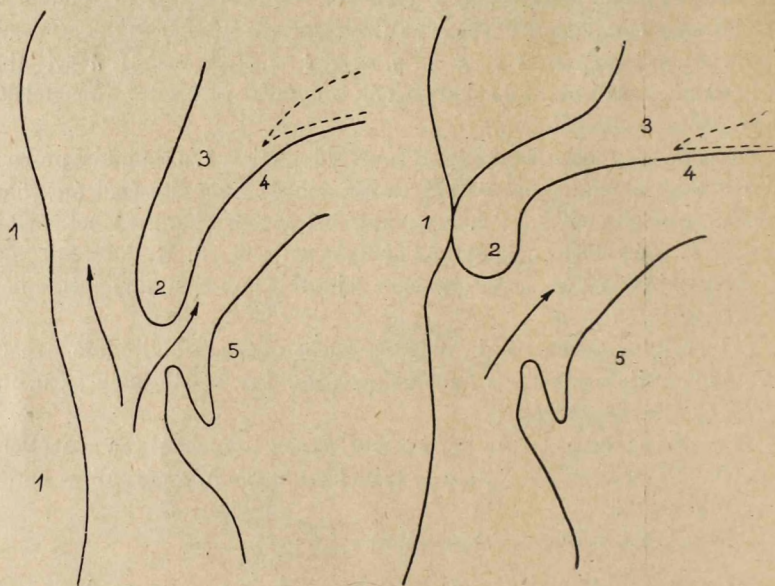
A hangszalag-állások schematikus rajza:

13. §. A következő artikuláló pár a lág y í n y (ínyvitorla, ném. gaumensegel, fr. voile du palais, lat. velum palatinum) a nyelvcsappal (lat. uvula, ném. zäpfchen) és a garatfal (lat. pharynx, ném. rachenwand). Az ínyvitorla az orrüreg ajtaja: ha petyhüdtlen lelóg, a légáram exspiratio (és inspiratio) közben az orrüregen keresztül távozhatik, s a hang-

képzésnél az orrüreg is mint hangmódosító rezonátor szerepel: *nasalis* hangszín (ném. *nasalieren*, *nasaliert*; fr. *nasillard*).

Ha az ínyvitorla (és az uvula) felemelkedik és a garatfalhoz tapad (egyidejűleg a garatfalra is egy kis dudorodás támad a záralkotás megkönnyítésére), akkor az orrüreg felé vezető út el van zárva és a légáram csak a szájüregben keresztül távozhatik: *oralis* hangszín.

1. garatfal (zárásnál a kidudorodása); 2. nyelvcsap (uvula); 3. lágymíny (ínyvitorla); 4. a lágymíny és a keménymíny határa; 5. a nyelv töve.

Ily módon három artikuláció-típust kapunk:

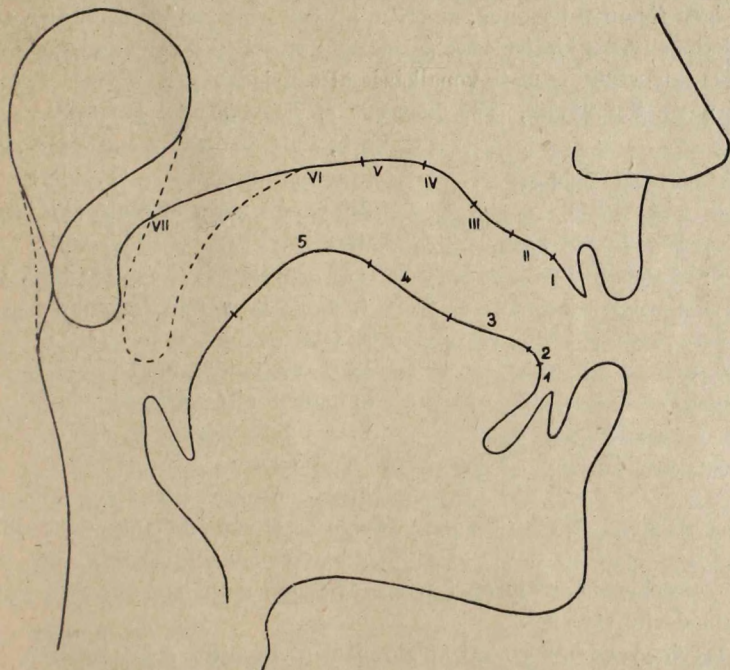
1. *oralis* art. (a légáram csak a szájüregben keresztül távozhatik), pl. *b, k, s, a, i* stb.

2. *nasalis* art. (a légáram csak az orrüregben keresztül távozhatik), pl. *m, n, ñ, ŋ* stb.

3. *nasoo-oralis* art. (a légáram mind az orr-, mind a szájüregben keresztül távozhatik), pl. *g, o, e* stb.

14. §. Amíg az orrüregnek csak hangmódosító szerepe van, addig a szájüreg beszédközben nemcsak mint változó méretű rezonátor szerepel, hanem mint hangképző is, amennyiben a mozgékony nyelv, az ajkak és az ínyvitorla segítségével a kitóduló levegő elé különféle akadályokat

(zár, rés stb.) állít, s így zörejek keletkezésére szolgáltat alkalmat. A nyelv artikuláló működése különösen szembeszökő; a közfelfogás ezt tartja a legfontosabb artikuláló szervnek (vö., hogy a legtöbb nyelvben a ‚sprache‘ és a ‚zunge‘ fogalmakat egy szó jelöli, amely eredetileg a test-részre vonatkozott: lat. *lingua*, gör. *γλῶσσα*, finn *kieli*, magy. nyelv stb.).

I. postdentális terület	1. apex
II. alveolaris t.	2. corona
III. postalveolaris t.	3. praedorsalis terület
IV. praepalatalis anterior t.	4. mediodorsalis t.
V. praepalatalis posterior t.	5. postdorsalis t.
VI. mediopalatalis t.	
VII. postpalatalis t.	

Mivel a mozgékony nyelv (és alsó állkapocs) s az ajkak működése a szájüreg méreteit és nyílását nagy mértékben változtathatja, a szájüregnek hangmódosító szerepe is sokkal tágabb körű és változatosabb.

15. §. Könnyebb tájékozódás céljából a szájpadláson megkülönböztetjük a postdentális, alveolaris, postalveolaris, praepalatalis anterior, praepalatalis posterior, mediopalatalis és postpalatalis területeket.

Ugyanígy a nyelven megkülönböztetjük a nyelv hegyét (a pex), a nyelv peremét (corona), s a nyelv hát három területét: a praedorsalis, mediodorsalis és postdorsalis területeket.

A lingualis artikulációk egy részéről pontos adatokat nyújt az ú. n. palatografikus eljárás: a mesterséges szájjpadlás belső felülete rizsporral van igen finoman bevonva, amelyen a nyelv és a szájjpadlás érintkezési felülete pontosan kirajzolódik (a mellékelt ábrákon a nyelv hát és a szájjpadlás érintkezési felülete vonalkázással van jelölve). Az eljárás technikájára vö. SCRIPTURE, *The Elements of Experimental Phonetics*. New

York, 1904. 236 kk. A magyar palatogramok irodalmára vö. a 8. §-t.

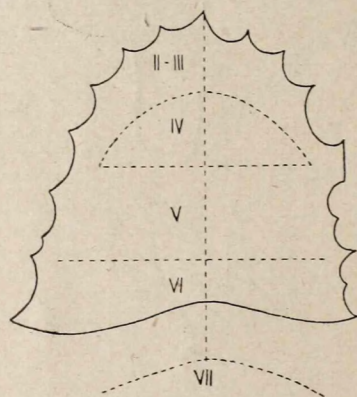
16. §. A nyelv legfontosabb artikulációi:

1. a záralkotás (lingualis zár), pl. a *t, d, n, k, ŋ* stb. hangok képzése közben;

2. a résalkotás, pl. az *s, š, j, l, ž* stb. hangok ejtése közben;

3. a nyelv hegyének pergése, pl. az *r* ejtésekor;

4. a vocalikus állás: a nyelv eltávolodik a szájjpadlástól, s a kitóduló légáram elé akadályt nem állít. Az

1—3. esetekben a szájjüreg (ill. a szájjrészek) mint hangképző és mint hangmódosító szerepel.

17. §. A következő artikuláló pár (a légáram útját követve) a felső fogsor és az alsó ajak (dentilabialis v. labiodentalis artikulációk):

1. labiodentalis zár (pl. az *m* hang ejtésekor);

2. labiodentalis rés (pl. az *f, v* hangok ejtésekor).

18. §. Az utolsó artikuláló pár a két ajak (bilabialis artikulációk):

1. a két ajak zárt alkot (bilabialis zár), pl. a *p, b, m* hangok ejtésekor;

2. az ajaknyílásnak két fő típusa van: a) az ajakrés: a két ajak között keskeny résalakú nyílás van, pl. az *i, s, t, l* hangok ejtésekor; az ajkak a fogak mögé vonulnak; b) kerek ajaknyílás (a két ajaknak egyidejű előrecsucsorításával): ajakkerekítés (labialisatio, ném. *rundung*), pl. az *u, ü, ö, ő, ō* hangok ejtésekor.

III.

19. §. Eddig azt vizsgáltuk, hogy az egyes artikuláló szerveknek milyen szerepe van az egyes hangok képzésében. Hátra van az egyes artikulációs elemekből összetevődő beszédhangoknak (a mi esetünkben a magyar köznyelv beszédhangjainak) ismertetése és rendszerezése.

Minden beszédhang képzésében minden artikuláló szervünk részt vesz: a hangszalagok, a lágýíny, a nyelv és az ajkak. Pl. az *m* esetében: 1. zöngés (a hangszalagok rezegnek); 2. nasalis (a lágýíny nyugalmi helyzetben van); 3. a nyelv nyugalmi helyzetben van; 4. az ajkak zárt alkotnak; a *k* esetében: 1. zöngétlen (a hangszalagok fúvó állásban); 2. oralis (a lágýíny a garatfalhoz tapad); 3. a nyelvhat a medio-palatalis területen zárt alkot; 4. az ajkak között résalakú nyílás. De természetesen nem minden artikuláló szerv működése egyformán fontos a keletkezett hang szempontjából; pl. az *m* esetében a nyelvállás megváltoztatása a hang színét alig változtatja meg. Ha az *ámá, eme, imi* hangsorokat ejtjük, a három hangzóközi *m* között alig veszünk észre hangszínbeli különbséget, pedig az ajakzár tartama alatt a nyelvállás a környező magánhangzókhoz igazodik. A *k* hang színét viszont az ajaknyílás alakjának megváltozása (pl. ha az *áká, oko, uku* vagy *eke, eke, úki* hangsorokat ejtjük) nem nagyon befolyásolja.

19a. §. Hangjelölés. A hangjelölést akkor nevezzük fonétikusnak, ha hang és jel egyértelműleg felel meg egymásnak: ugyanazon hang jelölésére mindig ugyanazt a jelt használjuk, s minden jelnek csak egy hangértéke van.

E kettős feltételnek egy történeti orthographia sem felel meg, a magyar helyesírás sem. A magyar ábécé nem egy betűjét több hangértékben használjuk:

e hangértéke: *e* és *e*;

n hangértéke: *n, ñ* és *η* (pl. *én, rongy, engem*);

z hangértéke: *z, s, dz, ts* (pl. *ház, háztól, pénzben, pénztől*) stb.

Másfelől ugyanazon hang jelölésére különféle betűket ill. betűcsoportokat használunk:

az *g* hang jelei: *é* és *éh* (pl. *méz, méh*); a *ts* hang jelei: *c, tsz, dsz, z* (pl. *pácol, metszhet, rendszer, pénztelen*) stb. stb.

Midőn az alábbiakban a magyar hangok gyakoribb jelölésmódjait állítom össze, a művelt (de nem affektált) közmagyar kiejtést tekintem irányadónak. Persze a közmagyar kiejtés sem egységes; nemcsak vidékenként, sőt egyénekenként változik, hanem egyazon vidéken is

ugyanazon ember beszédében is a gyakori vagy mindennapos szavakban és szókapcsolatokban a hasonulásnak és hangkilökésnek nagyobb szerepe van, mint a ritkán előfordulóokban, ahol a megértés nehézsége néha a betűszerinti hangoztatást teszi szükségessé. Pl. a *nyomd meg, mondd meg, rendszer, Mindszentek* szavakat mindennapi (nem ünnepélyes) beszéd közben rendszerint így ejtjük: *nyommeg, mommeg, rencer, mincentek*, de már a ritkább *lantszó, gyöngysor* szavak, *lancó, gyönycsor* ejtése, noha szintén hallható, aligha olyan általános.

20. §. A beszédhangokat a grammatika ősidők óta a magánhangzók és mássalhangzók két nagy csoportjára osztja. Persze az a meghatározás, hogy a magánhangzók magukban is alkothatnak szótagot, a mássalhangzók nem, téves. Minden mássalhangzó (a zöngétlen explosivák: *p, t, k* ki vételével, vö. mégis *k̄, t̄, p̄*, pl. vog. *sàŋ* (*kp* KANNISTO: *MSFOu*. XLVI, XIV. l.) alkothat szótagot, s az ilyen szótagtípusok egyes nyelvekben igen közönségesek, pl. cseh *vlk, smrt*, ném. *le-bm, han-dl* stb. Ugyancsak helytelen a magánhangzókat mint tisztá zöngéhangokat szembeállítani a mássalhangzókkal, amelyek zöngés és zöngétlen hangok (vannak zöngétlen magánhangzók is).

Ha a hangoknak magán- és mássalhangzókra való felosztását meg akarjuk tartani, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a nyílt szájjüreggel és dorsalis nyelvartikulációval ejtett hangok magánhangzók, a többiek mássalhangzók (l. a 29. §-t).

21. §. A zárhangok (explosivae).

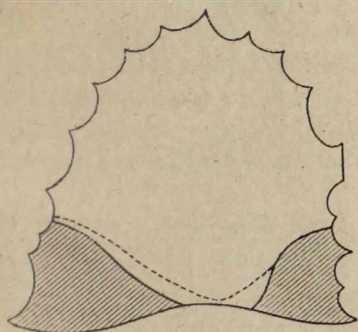
A zárhangok képzésében három mozzanatot különböztetünk meg: a záralkotást (implosio), a zárt és a zár megszüntetését (fölnyitását ill. fölpattantását, explosio). Egyidejűleg az ínyvitorla elzárja az orrüreg felé vezető utat, s a hangszalagok a zár tartama alatt vagy rezegnek (fojtott zöngé) vagy fúvó állásban vannak. A szerint, hogy a szájjárt a két ajak vagy a szájpádlás dentalis-alveolaris ill. palatalis területén a nyelv pereme (corona) ill. a nyelv hát (dorsum) alkotja-e, megkülönböztetünk bilabialis, dentalis-alveolaris (vagy általában dentalis) és palatalis explosiva-csoportokat.

A magyar *p, b; t, d; k, g* explosivák közül az első pár bilabialis zárhang; a *t, d* hangok zárját a nyelv pereme az alveolák területén vagy a postdentalis és alveolaris terület határvonalán alkotja. A *k, g*-zár helye nagy mértékben függ a rákövetkező magánhangzótól: velaris magánhangzók (*á, ȳ, o, u* stb.) előtt vagy után a zár a kemény és lágy íny határán, *ε* előtt valamivel előbbre, *i, ü* előtt a praepalatalis posterior területen képződik. Ha az *iker, eke, akad* vagy az *ígér, jeget, ugor* szó-

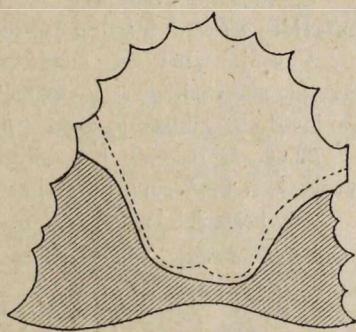

sorokat kiejtjük, a nyelvhat fokozatos hátrábbvonulását világosan érezhetni.

A *p*, *t*, *k* zöngétlen, a *b*, *d*, *g* zöngés zárhang, vagyis az *ápá*, *ótá*, *ákő* hangsorok kiejtésekor a hangszalagok rezgése a záralkotás pillanatában megszűnik, s csak az explosio pillanatában kezdődik újra; az *ábá*, *ádá*, *ágá* hangsorok kiejtésekor ellenben a hangszalagrezgés a zár tartama alatt sem szűnik meg (fojtott zöngé); az elszigetelten ejtett *b*, *d*, *g* hangok ejtésekor a záralkotás pillanatában megindul, s az explosio pillanatában megszűnik. Mindamellett úgy látszik, hogy a magyarban (legalább az én ejtésemben) a zöngétlen zárhang és magánhangzó kapcsolatokban (*pá*, *tá*, *ká* stb.) a hangszalagrezgés kezdete nem esik olyan pontosan egybe az explosio kezdő pillanatával, mint pl. a franciában vagy olaszban.

(*á*)*g*(*á*) [aga]; a szaggatott vonal:
(*bá*)*k*(*á*) [baka].

(*ε*)*g*(*ε*) [ege]; a szaggatott vonal:
(*ε*)*k*(*ε*) [eke].

A zöngé kissé elkésik, úgy, hogy a zárhangot a rákövetkező zöngés magánhangzóval zöngétlen kapcsolóhang (glide) köti össze, amelynek az időtartama a *p* és *k* után átlagosan 2, a *t* után majdnem 3 század-másodperc. Ha mégis a magyar *k*, *t*, *p* akusztikai hatása a megfelelő francia vagy olasz hangokéra, nem pedig az északnémet vagy délangol aspirált *k'*, *t'*, *p'*-re emlékeztet, ennek az oka csak az lehet, hogy a magyarban a hangszalagok a zár tartama alatt is igen szűk, kb. 10 fokos szöveget alkotnak (h a u c h e n g e: TECHMER, JESPERSEN), míg ellenben az angol, német hehezetes hangok ejtése közben a hangszalagok alkotta szög nagyobb, kb. 25 fok (b l a s e ö f f n u n g: TECHMER, JESPERSEN).

A *Pápa*—*bá*ba, *láp*—*láb*, *Tata*—*dada*, *hat*—*had*, *kép*—*gép*, *rak*—*rag* szópárokat nemcsak hangos, hanem susogó beszédben is meg tudjuk egymástól különböztetni, nyilvánvaló tehát, hogy a *p*, *t*, *k* és a *b*, *d*, *g* zárhangok között egyéb különbség is van, mint az, hogy az első három

zöngétlen, az utóbbi három zöngés. A *p* ejtése közben az ajkakat erősebben zárjuk össze (tenuis zár), mint a *b* ejtésekor (media zár); ezzel együtt jár, hogy a légnyomás a *p*-zár tartama alatt a szájüregben nagyobb, mint a *b*-zár alatt, s a zár felpattanásakor a *p* exploziója erősebb (tenuis explosio, sprenglaut: SIEVERS), mint a *b*-é (media explosio, lösungslaut: SIEVERS). A *p*-zár tartama alatt az átlagos légnyomás a szájüregben, vízoszlop-milliméterekben kifejezve, 112, a *b*-zár tartama alatt csak 68. De függ a légnyomás s vele együtt az ajkzár erőfoka a rákövetkező magánhangzó minőségétől is: a felső nyelvállású *i*, *u* előtt a légnyomás jóval nagyobb (pl. $b\bar{i}$ 90, $p\bar{i}$ 126), mint a középső és legalsó nyelvállású *e*, *o*, $\bar{a}$ előtt (pl. $b\bar{a}$ 47, $p\bar{a}$ 87).

Ugyanilyen különbség van, mint a palatogrammok is világosan mutatják, a *t* és *d*, a *k* és *g* képzése között is.

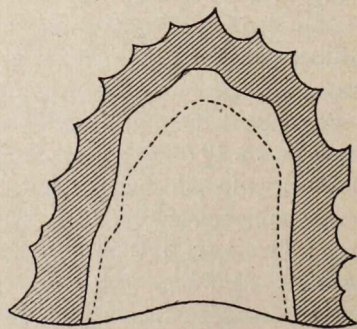
A szájüregben megállapítható magasabb légnyomás természetes következménye, hogy az ínylvitorla-zár (n a s a l i s z á r) a *p*, *t*, *k* ejtésekor jóval energikusabb, mint a *b*, *d*, *g* ejtésekor.

22. §. A magyar helyesírás a zárhangok jelölésére a következő betűket ill. betűcsoportokat használja:

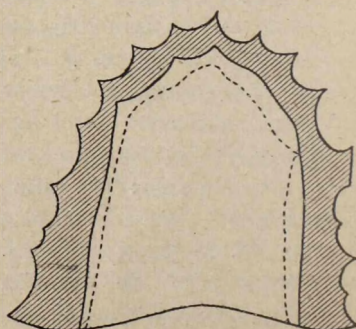
A *p* hang jelei: *p*: páros, apa, kap, kapta, szájpadlás; *pp*: cseppség, cseppkő; *b*: dobtam, rabhoz, dobszó; *bb*: többség, jobbkor, jobb kéz; *pd*: kapd föl, köpd ki; *bd*: dobd ki; *pj*: csapj fel, kapj föl, *bj*: dobj föl.

A *b* hang jelei: *b*: bál, kabát, rab, ablak, hadba; *bb*: jobbra, többnek, kevésbbé, jobb gyerek; *p*: csapda, képzel, géppyár; *pp*: egy csepp zsír; *bd*: dobd meg; *pd*: csapd meg; *bj*: dobj meg; *pj*: csapj meg.

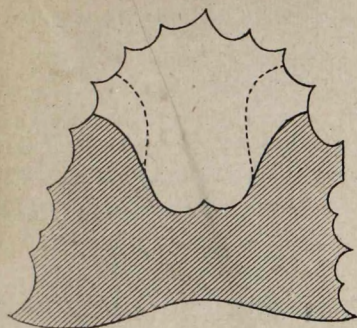
A *t* hang jelei: *t*: tér, haton, gát, ötnek, hant; *tt*: otthon, itt kinn, tiszt-

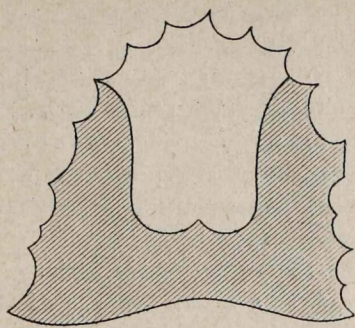
($\bar{a}$)*t*($\bar{ä}$) [áta]; a szaggatott vonal: *t*($\bar{äb}$) [Tab].

($\bar{a}$)*d*($\bar{ä}$) [Ada]; *n($\bar{äp}$) [nap]; a szaggatott vonal a *d*($\bar{äb}$) [dáb] határa.

$\underline{k}(i)$ [ki]; a szaggatott vonal az *i* határát jelzi.

$(\varepsilon)\underline{ng}(em)$ [engem].

tartó; *d*: adhat, vádpont, mondki; *dd*: addki, haddkeressem meg, külddföl;
dt: aludtvér, rendtárs, küldte; *ddt*: mondte.

A *d* hang jelei: *d*: dal, édes, had, adlak, monda; *dd*: addmeg, álddmeg, mondd, haddlátom; *t*: kütgém, hátba, lántból; *tt*: ottbenn, halottból; *td*: hantdarab; *td*: veszett drága; *ddd*: ne add drágán; *gyd*: hagyd meg.

A *k* hang jelei: *k*: kár, akad, rak, vaktól, ránk; *kk*: bükkfa, cikksorozat, makktól; *g*: ragtól, jéghideg, rég tudom; *gg*: aggság, függtem; *gk*: rangkórság; *kd*: lökd föl; *gd*: vágd pofon; *kj*: rakj föl; *gj*: vágj föl, rúgj hozzá.

A *g* hang jelei: *g*: gát, agár, ág, leng, égre; *gg*: agglegény, függnek; *k*: lyukba, alakzat; *kk*: bükkbe, cikkből; *kg*: anyánk galambja, gyerünk, Gáspár; *gd*: rúgd be, rágd meg; *kd*: lökd be, rakd meg, csukd be.

A közölt ejtésmódok egyike-másika talán inkább csak Dunántúl divatos.

23. §. A réshangok (spirantes).

A két ajak, a felső fogsor és az alsó ajak, a szájjpadlás dentalis-alveolaris ill. palatalis területével a nyelv pereme ill. háta az artikuláló szervek középvonalában szűk rést, nyílást, csatornát alkot; a kitóduló levegő súrlódása a rés helye, alakja és nagysága szerint sajátos zörejt, fúvást, sziszegést okoz (spirantikus zörejt). Egyidejűleg az ínyvitorla elzárja az orrüreg felé vezető utat (nasalis zár); a hangszalagok vagy rezegnek (zöngés réshangok), vagy annyira eltávolodnak egymástól, hogy a tüdőből kitóduló légáram nagyobb akadály nélkül áthaladhat a gégefőn (zöngétlen réshangok). A rés helye szerint megkülönböztetünk bilabialis, labiodentalis, dentalis-alveolaris és pala-

talis réshangokat. A lehető változatok közül a magyarban a következők vannak meg:

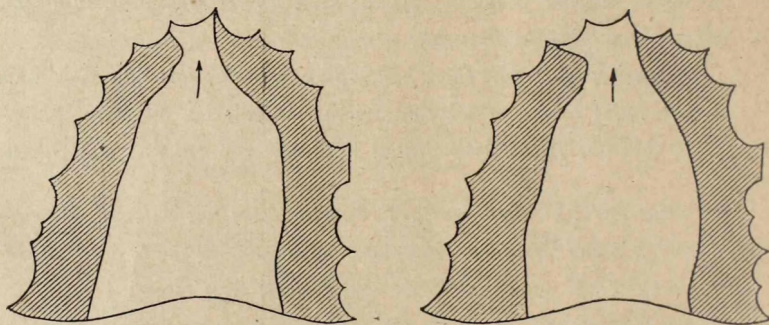
f: a felső fogsor az alsó ajakkal szűk rést alkot.

v: az előbbi zöngés párja.

s: a nyelv pereme (vagy a nyelvlap) a foghúson 2—3 mm széles, 1 mm magas csatornaszerű nyílást alkot; a nyelv hegye gyakran az alsó fogsorhoz támaszkodik; a szűk résen kipréselt levegő sajátos sziszegő zörejt okoz.

z: az előbbi zöngés párja.

š: az *š* és az *s* képzésmódja között levő különbség meghatározása egyike a fonétika legnehezebb feladatainak. A magyarban a legfontosabb eltérések a következők: 1. a nyelvlap a rést nem az alveolaris, hanem hátrább, a postalveolaris területen alkotja. A rés jóval szélesebb, mint az

s(ávã) [szava].

z(áp) [záp].

s-nél, 6—7 mm. 2. A nyelvhegy és a nyelv pereme szabadon lóg le, sem a felső, sem az alsó fogsort nem érinti. 3. Míg az *s* képzésekor az ajkak *i*-állásban vannak (illabialis ajakartikuláció), addig az *š* képzésekor az ajkakat csucsorítjuk (az *š* ajakartikulációja körülbelül az *o* hangénak felel meg) és előretoljuk. Ezzel függ össze, hogy a szájüregnek mint rezonátornak a sajáthangja az *s* ejtésekor magas, az *š* ejtésekor ellenben mély.

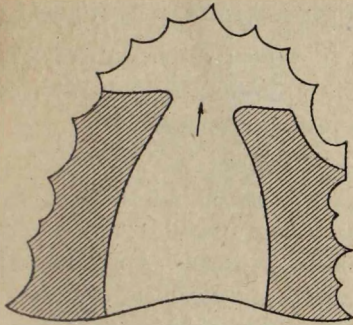
z: az előbbi zöngés párja.

ž: a nyelvlap és a nyelv hát mellső része (praedorsum) a szájpaddlás praepalatalis anterior területén rést alkot; az ajkak *i* állásban vannak.

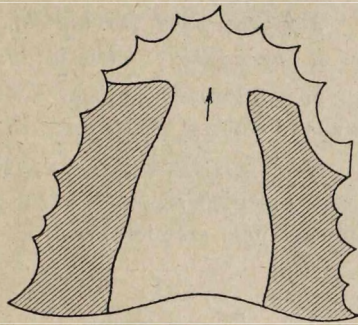
j: az előbbi zöngés párja.

A szókezdő és szóbelsei *v*, *z*, *ž* és *j* ejtése egész tartama alatt zöngés, míg ellenben (legalább az én ejtésében) a szóvégi *v*, *z* és *ž* végső szakasza, néha egész második fele zöngétlen (z ö n g é t l e n k i h a n g z á s).

A *fizet*—*vizet*, *fő*—*vő*, *szár*—*zár*, *kész*—*kéz*, *Sába*—*zsába* szópárokat susogó beszédben is meg lehet különböztetni, nyilvánvaló tehát, hogy az *f*, *s*, *š* hangok nemcsak abban különböznek a *v*, *z*, *ž*-től, hogy az első csoport zöngétlen, az utóbbi zöngés. Az *f*, *s*, *š* ejtésekor a résalkotás

š(švã) [sava].

ž(ž)ž(ž) [Zsazsa].

energikusabb izommunkával történik (fortis spirans), mint a *v*, *z*, *ž* esetében (lenis spirans). Mindamellett a réshangok körében a fortis és lenis változatok között a különbség sokkal kisebb, mint a tenuis és media explosivák között.

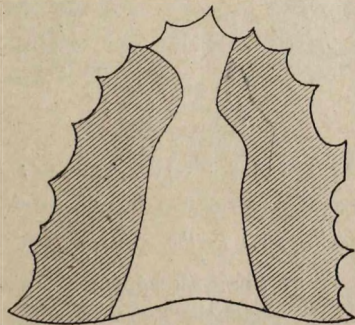
24. §. A magyar helyesírás a réshangok jelölésére a köv. betűket ill. betűcsoportokat használja.

Az *f* hang jelei: *f*: fa, kefe, rőf, tromf; ff: puff neki! tromffal; *v*: rév-ház, tévhít, év közben.

A *v* hang jelei: *v*: vár, éves, öv, könyv; vv: könyvvitel, hamvveder, könyvvel; *f*: rőffben, csúff gyerek.

Az *s* hang jelei: *sz*: száz, esze, kész; *z*: láztalan, réztányér, vízköz; *ssz*: vessz meg, ossz már; *zsz*: pénzszükség; *zz*: tűz ki, kötzz te is; *sz*: tiszzviselő, oszthatod; *szd*: oszd ki, ereszd ki; *zt*: azt mondom, azt hiszem; *zd*: tűzd ki, kötzd föl.

A *z* hang jelei: *z*: zár, ezért, ház; *sz*: részben, hisz belátom; *zz*: hozz be, rázz meg; *ssz*: ossz gyorsan; *zd*: kezzd meg, erezzd be; *szd*: ijeszd meg.

j(ãvã) [Java]; (bã)jj(ã) [bajjá].

Az *š* hang jelei: *s*: sok, ásít, kevés, most; *zs*: rizskása, darázs-fészek; *ss*: fuss föl, vezess ki; *st*: most meg; *sd*: nyisd ki; *z-s*: pénzsovár.

A *ž* hang jelei: *zs*: zsák, pázsít, rizs; *s*: másból, vasgerenda; *ss*: fuss be; *sd*: keresd meg.

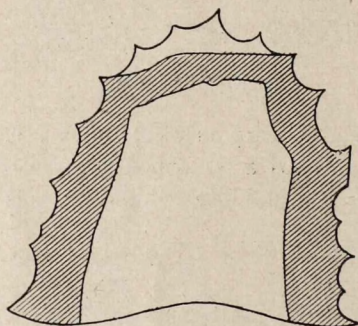
A *ž* hang jelei: *j*: rakj, lökj, csukj; csapj, lopj, köpj; döfj; *h*: ihlet.

A *j* hang jelei: *j*: játék, jó; *ly*: lyuk; *lj*: ülj le (= üj le vagy üj le?).

NB. J. POIROT: JSFOu. XXXII, 1: 10 szerint a szó kezdetén is *ž* hangot ejtenek a magyarban, de vö. a palatogrammokat.

25. §. A folyékonyak (liquidae).

A különfée *r*-hangok közül a magyar köznyelv (kivételes egyéni ejtések nem számítva) csak az alveolaris vagy postalveolaris zöngés

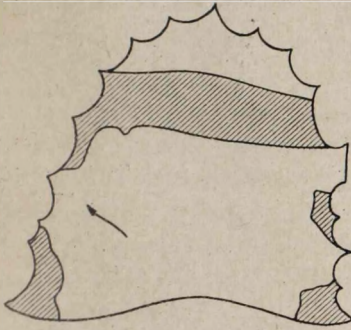

(*ã*)rr(*ã*) [arra].

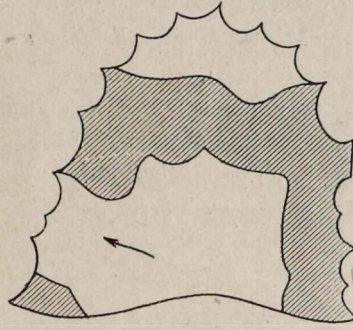
tremulans *r*-t ismeri. A nyelv a foghús vidékén zárt alkot, úgy azonban, hogy a nyelv hegye s a nyelvperem egy része a kitóduló levegő nyomása alatt rezgésbe jut; egyidejűleg — természetesen nasalis zár mellett — a hangszalagok is rezegnek. A nyelvrezdülétek száma a szókezdő és szóközépi helyzetben 2—3, szóvégi helyzetben 2—4 (ilyenkör, legalább az én ejtésemben, a kihangzása, néha az utolsó harmada, zöngétlen). Magyar helyesírási jele: *r*, pl. ráz, urat, ár; *rr*, pl. varrd, orrba, arra (gyakran hallhatni még egy *r*-rel ill. rövid *r*-rel az orrom, forró szavakat is); *rj*: férjhez; *rt*: kertbe, pénzért stb.

Az *l*-hangok képzésekor a nyelv hegye az alveolaris területen zárt alkot, s a lehelet kétfelé oszlvá, két oldalrésen ömlik ki (b i l a t e r a l i s k é p z é s m ó d). Elterjedt ejtémód az is, hogy a rés csak a jobb vagy csak a bal oldalon képződik (u n i l a t e r a l i s k é p z é s m ó d). A kétoldali vagy egyoldali ejtémód között hangbenyomás tekintetében nincsen lényeges különbség; annál fontosabb szerepet játszik a rés alakja: ha szűkebb, a kitóduló lehelet tompa susogás, zizegészerű zörejt okoz, ha elég tág (ez a *l*-hangok gyakoribb képzémódja), a lehelet a résen vagy réseken hangtalanul ömlik ki. Egyidejűleg az ínyvitorla elzárja az orrüreg felé vezető utat; a hangszalagok vagy rezegnek: zöngés *l*-hangok, vagy nem: zöngétlen *l*-hangok.

A magyarban az *l*-hangok közül a zöngés, nem spirantikus változat van meg. A zár helye nagy mértékben függ a megelőző ill. rákövetkező magánhangzó nyelvállásától. Ha az *l**i*, *l**e*, *l**a*, *l**o* szósort kiejtjük, megfigyelhetjük a nyelv fokozatos hátrahúzódását. Az első esetben a nyelvzár az alveolaris területen, az utolsó esetben a postalveolaris és

(vã)l(ã) [vala].

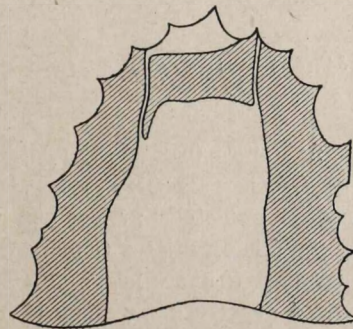
l(áp) [lap].

praepalatalis anterior területek határán képződik (átírásunkban az alveolaris változat jele *l*, a postalveolarisé *l*). Az *l* és az *l* hangbenyomás tekintetében lényegesen különbözik egymástól. Különösen susogó ejtésben szembevetendő, hogy az *l* szájrrezonanciája jóval magasabb, az *l*-é jóval mélyebb.

— Az *l* és *l* magyar helyesírási jele: *l*, pl. *lap*, *alak*, *liget*, *é*l*i*; *l*, pl. *halld*, *állat*.

— 26. §. Az orrhangú más-salhangzók (nasales).

A két ajak, a felső fogsor és az alsó ajak, vagy a nyelv hegye, pereme illetve háta a dentalis-alveolaris ill. palatalis területen zárt alkot, ellenben az ínyitorla nem tapad a garatfalhoz, úgy, hogy a lehelet a szájjár tartama alatt az orrüregen keresztül szabadon távozhatik. Egyidejűleg a hangszalagok vagy rezegnek, vagy fúvóállásban vannak. Ha a *p*, *b*, *m* vagy a *t*, *d*, *n* hansorokat egymásután ejtjük, érezhetni, hogy a bilabialis ill. alveolaris zár erőfoka a nasalisok ejtésekor a legkisebb.

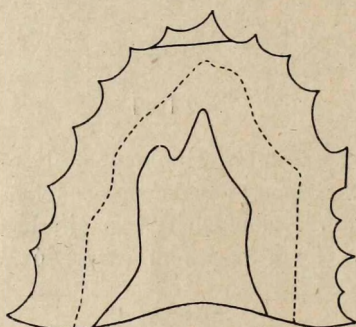
(i)l(i) [Ili].

A magyar köznyelvben a következő nasalisok vannak:

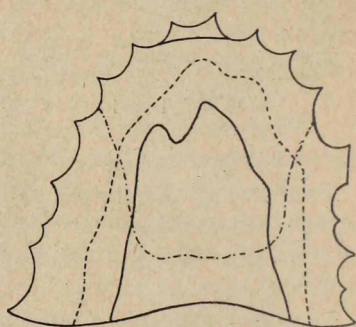
m: bilabialis orrhang; a zár egész tartama alatt zöngés (ezen utóbbi megállapítás minden magyar orrhangú mássalhangzóra vonatkozik). Magyar helyesírási jelei: *m*, pl. ma, temet, ám; *n*, pl. szánba, honpolgár; *ny*, pl. aranyból, leánypajtás (ez utóbbi ejtés nem általános).

m̄: a szájjárt a felső fogsor és az alsó ajak alkotja (labiodentalis zár). Magyar helyesírási jele: *m*, pl. hamvas, számvetés, somfa, számfejtés; *n*, pl. szánva, énvelem, honfi; *ny*, pl. aranyfüst, Asszonyfa (ez utóbbi ejtés nem általános).

n: a nyelv hegye az alveolaris területen zárt alkot; a magában ejtett *n* képzésekor az ajkak kb. *i*-állásban vannak. Magyar helyesírási jele: *n*, pl. nap, honos, talán; *ny*, pl. kénytelen; *nn*, pl. fennsík, fenntartó; *nyy*, pl. mennydörgés.

(ã)̄(ã̄) [anya]; a szaggatott vonal az *n* határa.

(kõ)̄(v) [könyv]; — az *n̄*,
----- az *n*, ——— a *k̄* határa.

n̄: jésített (palatalizált) nasalis; a nyelv háta (praedorsum) egyidejűleg érinti az alveolaris, praepalatalis anterior s részben a praepalatalis posterior területeket; éppen ez a széles területen alkotott zár határozza meg az *n̄*-hang sajátos (puha, nyálkás) hangszínét. A palatalis zár tartama alatt a nyelv hegye az alsó fogsorhoz támaszkodik. A magában ejtett *n̄* képzésekor az ajkak kb. *é*-állásban vannak. Magyar helyesírási jele: *ny*, pl. nyak, anya, arany; *nyy*, pl. könnyebe, mennyország; *n*, pl. angyal, kengyel, rongy; *ontja*, *bontja*.

ŋ: a zárat a nyelv háta (mediodorsum) és a szájjpadlás alkotja; a zár helye nagy mértékben függ a környező magánhangzóktól; a legelőbbre képzett változat zára a praepalatalis területen, a leghátrább képzetté (*ŋ*) kb. a medio- és postpalatalis terület határán van. Ha az *inge*, *engēm*, *angol*, *Ungot* szósort kiejtjük, világosan érezhetjük a nyelv

fokozatos hátrahúzóását. A nyelv hegye az *ŋ* ejtések az alsó fogsorhoz támaszkodik, az *ŋ* ejtések az alsó fogsortól hátrahúzódik. A magára ejtett *ŋ* képzések az ajkak kb. *e*-állásban vannak. Magyar helyesírási jele: *n*, pl. *ing*, *hang*, *lankad*; *ny*: *cigánykodik*; *nn*: *fennkölt*; *nt*: *jelentkezik*, *érintkezik* (a helyesírás is jelöli néha: *tekinget*, *bólingat*, *kacsingat*); *ndd*: *mond ki* (*monki* v. *montki*).

27. §. Hangszalagzár.

Ha a magyarban a szókezdő hangsúlyos magánhangzót hangsúlytalan magánhangzó előzi meg (*de asztal*, *te alszol*), a két magánhangzót tisztán megkülönböztethető glottis-zár választja el, amelynek tartama a megfigyelt esetekben 5—9 század-másodperc között váltakozott. A kísérleti megfigyelések kétségtelenné tették, hogy a hangszalagok rezgése s a levegő kitódulása a zár tartama alatt sem szűnt meg, csak-hogy a rezgések amplitudója jóval kisebb, ennél fogva a zöng hangereje is csekélyebb, úgyhogy a két hangzós vocalis között fülünk valóságos szünetet érez.

28. §. A *h* hang.

A *h* hang képzések az hangszalagok kb. 10 fokos szöget alkotnak, s a szűk résen kipréselt levegő halk súrlódási zörejt okoz; az ínnyitorla elzárja az orrüreget felé vezető utat. A szájüreg csak mint rezonátor szerepel; a szájüregben zörejt nem képződik. Ha a magyar *h*-t magában ejtjük ki, a nyelv is, meg az ajkak is kb. *a*-állásban vannak; az *uhu*, *ehe*, *ihi* stb. kapcsolatokban természetesen mind a nyelv, mind az ajakállás a *h* tartama alatt is a környező magánhangzókhoz igazodik, s a szájüreg változó alakjával együtt a *h* jellemző rezonanciája is megváltozik (az *uhu* hangsorban ejtett *h* rezonanciája mélyebb, az *ihi* hangsorbelié jóval magasabb). A szókezdő és a mássalhangzó után álló *h* zöngétlen (a *h* elé kerülő zöngés zárhang zöngétlenné válik: *dobhat*, *adhat*, *rúghat* = *dophat*, *áthát*, *rukhát*). Annál feltűnőbb, hogy a hangzóközi *h* viszont határozottan zöngés: a kísérleti vizsgálatok kétségtelenné teszik, hogy a magyar *aha*, *uhu* stb. hangsorok ejtése közben a hangszalagrezgés egy pillanatra sem szűnik meg. Csupán az a különbség, hogy míg a magánhangzók ejtések a zöngéjelző összetettebb (nem sinus) görbét mutat, addig a *h* tartamát szabályos sinus-rezgések jelzik, ami kétségtelenné teszi, hogy az egymástól kissé eltávolodott hangszalagok tovább rezegnek ugyan, de rezgés közben nem érintik egymást.

Magyar helyesírási jele: *h*, pl. *ház*, *hét*, *hit*, *lanyha*, *dobhat*; *csahol*, *lehel*, *röhög*.

A magyar mássalhangzók rendszere :

	Explosivae	Spirantes	Laterales	Tremulantes	Nasales
Bilabiales	<i>p b</i>				<i>m</i>
Dentilabiales		<i>f v</i>			<i><u>m</u></i>
Alveolares	<i>t d</i>	<i>s z</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
Postalveolares		<i>ʃ ʒ</i>			
Dentipalatales	<i>[t dʰ]</i>				<i>ɲ</i>
Præpalat. ant.		<i>ʃ j</i>			
Præpalat. post.	<i><u>k</u> <u>g</u></i>				<i><u>ŋ</u></i>
Mediopalatales	<i>k g</i>				<i>ŋ</i>
Uvulares.....				<i>[ŋ]</i>	
Laryngales	<i>ʔ</i>	<i>h</i>			

29. §. A magánhangzók (v o c a l e s).

A mássalhangzók képzésekor, mint láttuk, a nyelv vagy az ajkak a lehelet szabad kitódulását zár vagy rés alkotásával akadályozták; a magánhangzók ejtésekor a nyelv a szájpadlástól, a két ajak egymástól annyira eltávolodik, hogy a lehelet szabadon tódulhat a szájüregben keresztül. A zár felpattantása, a különféle alakú ajak- vagy nyelvrészen keresztül kipréselt levegő, a nyelv hegyének rezgése sajátos zörejt okoz; a mássalhangzók ejtésekor tehát a szájrészek mint hangképző szervek is működnek; a magánhangzók ejtésekor a szájüregben hang nem keletkezik, a szájüreg csupán mint hangmódosító rezonátor szerepel.

A magánhangzókra tehát egyes-egyedül a szájüregnek, mint változó alakú rezonátornak a saját hangja (eigenton) jellemző, a magánhangzók akusztikai elemzése ennél fogva az egyes magánhangzókra jellemző rezonancia (resonance caractéristique) megállapításával foglalkozik. Az egyes magánhangzó-típusok szájrezonanciáját felgyevertetlen füllel is megállapíthatjuk. Ha pl. a magyar *ú* és *í* hangzókat közvetlen egymásután susogva ejtjük ki, hallhatni, hogy az *ú* rezonanciája mély, az *í*-é több oktávával magasabb. Azonos köbtartalom mellett a kisebb nyílású rezonátor hangja mélyebb; ha a susogva ejtett magyar *ü-i*, *ő-ē*, *a-á* magánhangzópárokat összehasonlítjuk, megfigyelhetjük,

hogy a labialis magánhangzó jellemző rezonanciája jóval mélyebb, mint illabialis párjáé. Egyforma nyílás mellett a nagyobb köbtartalmú rezonátor saját hangja mélyebb; ha a susogva ejtett magyar *u-ü, o-ö* magánhangzó párokat ebben a tekintetben összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy a hátrahúzott nyelvvel ejtett velaris *u, o* jellemző szájrrezonanciája jóval mélyebb, mint palatalis párjáé. Ugyanez okból szűk ejtésű, tehát kissé magasabb nyelvállású hosszú magánhangzók: *ú, ű, ó, ő, é, í* stb. jellemző szájrrezonanciája valamivel magasabb, mint a megfelelő széles ejtésű rövideké. A magyar magánhangzók sora a viszonylagos rezonancia szempontjából tehát így alakul meg: legmélyebb rezonanciája a rövid *u*-nak, legmagasabb a hosszú *í*-nek van; a többi magánhangzó e két végpont közé helyezkedik el (az én ejtésemben) ilyenformán:

u, ú, o, ó, a, á, ö, ő, e, ë, é, í, i.

Valószínűnek tartom, hogy a sorozatban az *á* és az *ö* viszonylagos helye lesz — vidékek és egyének szerint — a legingadozóbb.

Ha az egyes magánhangzókra jellemző szájrrezonancia rezgésszámokban kifejezett abszolút magasságát akarjuk megállapítani, kísérleti mérésekhez kell folyamodnunk. Ilyen mérések a magyar magánhangzókra vonatkozólag eddig még nem történtek.

30. §. A szájúregnek mint hangmódosító rezonátornak a méretei elsősorban a nyelvállástól és az ajakműködéstől függenek; a magánhangzók fiziológiai elemzése is elsősorban az egyes magánhangzókra jellemző nyelvállás és ajakműködés megállapítására törekszik.

A nyelvműködés a magánhangzók ejtésekor mindig dorsalis; a nyugalmi helyzetből, amely körülbelül az illabialis *a* képzésmódjának felel meg, vagy a nyelv praedorsuma emelkedik a szájpaplás praepalatalis területe felé, vagy a nyelv medio- ill. postdorsuma az ínyvitorla felé. Ha a magyar *e, ë, i* ill. *a, o, u* magánhangzó-sorokat kiejtjük, megfigyelhetjük a nyelv e kettős irányú fokozatos emelkedését. A magánhangzókra jellemző nyelvállásoknak tehát kettős sorát: a velaris és palatalis sort kell megkülönböztetnünk. Szigorúan véve mind a palatalis, mind a velaris magánhangzós nyelvállásoknak végtelen sok változatát lehetne és kellene figyelembe vennünk, de gyakorlati céljainkra elegendő, ha a palatalis és velaris sorban is négy fokot, típust különböztetünk meg: a legalsó, alsó, középső és felső nyelvállást.

A két ajak a magánhangzók ejtésekor vagy a fogak mögé húzódva, széles rést alkot (illabialis ajakműködés), vagy előrecsucsorodva, szűkebb kerek nyílást képez (labialis ajakműködés). Mind az illabialis, mind a labialis ajakműködésnek négy fokát szoktuk megkülönböz-

tenni; ha a magyar *á, e, é, i* magánhangzó-sort kiejtjük, megfigyelhetjük az ajakrés fokozatos szélesedését; az *a, o, u* hangzó-sor ejtésekor a kerek ajaknyílás fokozatos kisebbedését, szűkülését. Az ajakműködés foka rendszerint megfelel a nyelvállás fokának: a legmagasabb nyelválláshoz a legszélesebb ajakrés ill. legszűkebb ajaknyílás-kerekítés tartozik.

Minden egyes magánhangzós nyelv-ajakálláshoz az ínyvitorla és a hangszalagok működése szerint négy-négy vocalis típus tartozik. Ha az ínyvitorla elzárja az orrüreg felé vezető útát, s a lehelet csak a szájüregen keresztül tódulhat ki, a magánhangzó *oralis*, ha nem zárja el, s a lehelet a száj- és orrüregen keresztül megosztva tódul ki, a magánhangzó *naso-oralis* lesz (jele: --- , pl. $\underline{a}$). Mind az *oralis*, mind a *naso-oralis* változat ejthető zöngésen és zöngétlenül is (ez utóbbi jele a megfelelő nagybetű: *A, E* stb.). Az alábbi négyes magánhangzócsoportokat tehát

$$\begin{array}{c} \underline{a}, \underline{e}, \underline{A}, \underline{E} \\ e, e, E, E \text{ stb.} \end{array}$$

azonos nyelv- és ajakállás, s ami ezzel együtt jár, a szájüregnek azonos jellemző rezonanciája kapcsolja össze.

A magyar köznyelv a magánhangzóknak csak zöngés változatait ismeri.

Ha a magyar *ó-o, ú-u, ő-ö, ü-ü* magánhangzópárokat kiejtjük, megfigyelhetjük, hogy az állkapocsszög mind a hosszú, mind a rövid változat ejtésénél állandó, noha az előbbi palatogramm-jából valamivel magasabb nyelvállásra kellene következtetnünk. A palatogramokban mutatkozó különbség nem is a nyelvállással, hanem a nyelvizmok feszültségével függ össze. A hosszú változat ejtésekor a nyelvizmok jobban megfeszülnek, tehát a nyelvhat kissé jobban domborodik (*s z ű k e j t é s ű* magánhangzó, *n a r r o w*: SWEET, *g e s p a n n t*: SIEVERS), a megfelelő rövid változat ejtésekor a nyelvizmok petyhüdtöbbek, a nyelvhat laposabb (*s z é l e s e j t é s ű* magánhangzó, *w i d e*: SWEET, *u n g e s p a n n t*: SIEVERS). A szűk ill. széles ejtémód a magyarban együtt jár a magánhangzó hosszúságával ill. rövidségével. A szűk ejtés jele: --- , pl. $\underline{a}$.

31. §. A magyar köznyelvben a következő magánhangzók fordulnak elő:

a: rövid illabialis, legalsó nyelvállású postdorsalis képzésű magánhangzó. A magyar köznyelvben csak elvétve hallhatni öregebb emberektől, különösen egy-két idegen eredetű szóban: Akadémia, kaszinó, Albert, algebra.

$\underline{a}$: az előbbi szűk ejtésű párja; gyakori a szokottnál kissé hátrább húzott nyelvvel ejtett változata is: $\underline{\underline{a}}$. Magyar helyesírás jele: *á*, pl.

árok, már, alá; áh, pl. oláh; ár, pl. mármost (hanyagabb ejtés)); ál, pl. tálca.

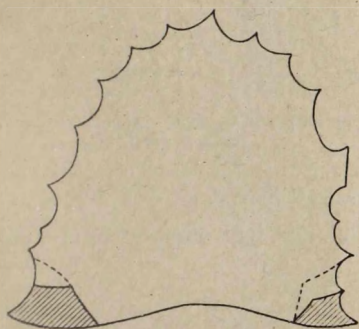
ā: legalsó nyelvállású velaris hangzó, gyenge, negyedfokú labialisatióval. Magyar helyesírási jele: a, pl. ad, tagad, ha.

ā̄: az előbbi szűk ejtésű párja. Helyesírási jele: a, pl. arra(o: ārā).

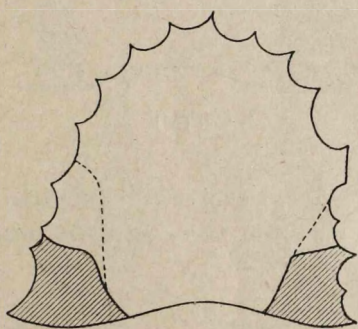
o: középső nyelvállású velaris hangzó, erős, másodfokú labialisatióval. Helyesírási jele: o, pl. oda, hol, tova; (az utolsó nyílt szótagban nem fordul elő).

ō: az előbbi szűk ejtésű párja. Magyar helyesírási jele: ó, pl. óra, kóros, járó; o, pl. orra, forró; ol, pl. holnap, volt, felt.

u: felső nyelvállású velaris magánhangzó, legerősebb, elsőfokú labiali-

o; a szaggatott vonal: ō.

u; a szaggatott vonal az ū határát jelzi.

satióval. Magyar helyesírási jele: u, pl. udvar, tudom, odu; ú, pl. lábú; uh, pl. juh.

ū: az előbbi szűk ejtésű párja. Helyesírási jele: ú, pl. úr, fúr.

e: alsó nyelvállású palatalis magánhangzó, harmadfokú illabialis ajakműködéssel. Magyar helyesírási jele: e, pl. elő, kerék, be, lelke; eh, pl. cseh, beh.

ē: az előbbi szűk ejtésű párja. Helyesírási jele: e, pl. erre, merre.

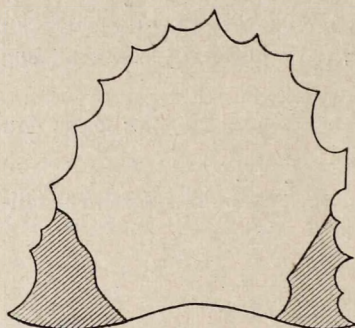
e: középső nyelvállású palatalis magánhangzó, másodfokú illabialis ajakműködéssel. Magyar helyesírási jele: e, pl. nem, enni, le, te.

ē̄: az előbbi szűk ejtésű párja. Helyesírási jele: é, pl. élet, lélek, elé; éh, pl. méh, éhhatal; él, pl. félre.

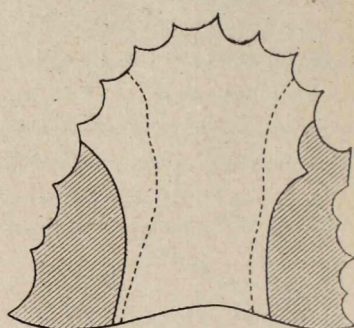
i: felső nyelvállású palatalis magánhangzó, elsőfokú illabialis ajakműködéssel. Magyar helyesírási jele: i, pl. ideg, titok, senki.

$\bar{i}$: az előbbi szűk ejtésű párja. Magyar helyesírási jele: $\bar{i}$, pl. víz, hí, bíbor.

$\bar{o}$: középső nyelvállású palatalis magánhangzó, erős, másodfokú labialisatióval. Magyar helyesírási jele: $\bar{o}$, pl. örök, öd; (utolsó nyílt szótagban nem fordul elő).

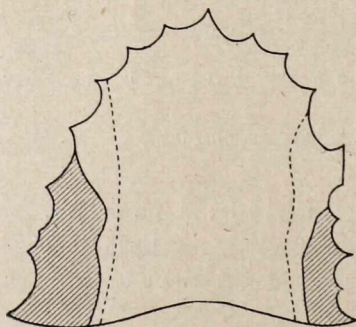

(b) $\bar{i}$ [be].

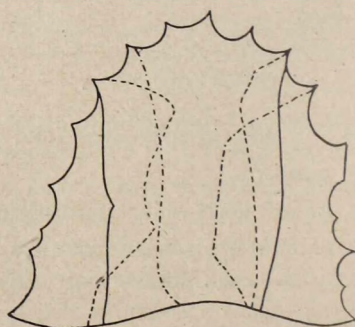

e(b) [eb]; a szaggatott vonal a (b) $\bar{e}$ [bé] határát jelzi.

$\bar{o}$: az előbbi szűk ejtésű párja. Helyesírási jele: $\bar{o}$, pl. őriz, hős, menő; öl, pl. öltözik, öldre, zöldül (ha nem is általános, igen elterjedt ejtismód).

$\bar{o}$; a szaggatott vonal: (b) $\bar{o}$ [bó].

----- : német $\bar{i}$ (VIETOR)
 ----- : német $\bar{e}$ (VIETOR)
 - - - - - : francia $\bar{u}$ (ROUSSELOT)

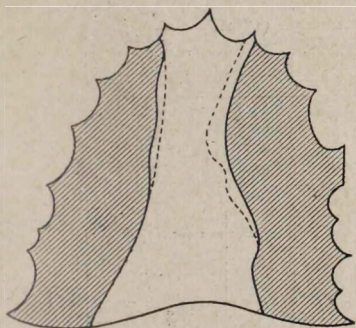
$\bar{u}$: felső nyelvállású palatalis magánhangzó, elsőfokú labialisatióval. Helyesírási jele: $\bar{u}$, pl. üveg, tükör, köpü; ú, pl. kezü, lelkü; üh: düh, rüh.

$\bar{ü}$: az előbbi szűk ejtésű párja. Helyesírási jele: $\bar{ü}$, pl. büvös, tü, szücs.

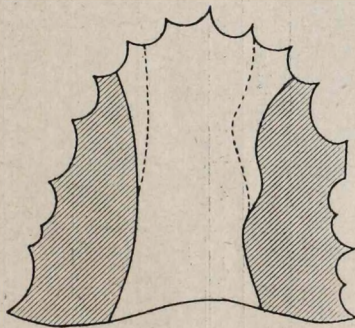
Természetesen a megfelelés a palatalis és velaris sor között az ajakműködés, a labialis és illabialis sor között a nyelvállás tekintetében koránt-

sem teljes. Az $\bar{e}$ és az $\bar{o}$, az $\bar{i}$ és az $\bar{u}$ ill. az $\bar{z}$ és az $\bar{\phi}$, az $\bar{e}$ és az $\bar{u}$ palatogrammja világosan mutatja, hogy az illabialis változatnál a nyelvállás magasabb; tehát a vocalis nyílása jóval szűkebb, mint labialis párjánál. Viszont ha (tükör előtt) a magas nyelvállású $\bar{o}$, $\bar{\phi}$ — $\bar{o}$, $\bar{\phi}$, vagy a legfelsőbb nyelvállású $\bar{u}$, $\bar{u}$ — $\bar{u}$, $\bar{u}$ hangzók ajakartikulációját összehasonlítjuk, megfigyelhetjük, hogy a palatalis $\bar{o}$, $\bar{\phi}$, $\bar{u}$, $\bar{u}$ ajaknyílása jóval szűkebb, mint a hasonló nyelvállású **velaris** párjáé.

32. §. A tiszta orális zöngés magánhangzók mellett nem ritka a közmagyar ejtésben, orrhangú mássalhangzók szomszédságában a félig vagy gyengén orrhangúsított zöngés magánhangzó sem. Kísérleti mérések kétségtelenné tették, hogy (legalább az én ejtésemben) a két orrhangú mássalhangzó közé foglalt magánhangzó: *mán, néném, manó, mim* stb., noha fülünkre az orális magánhangzó benyomását teszi, voltaképpen egész tar-

(m)i(m)i [Mimi]; a szaggatott vonal: $\bar{i}(m)$ [im].

$\bar{u}$; a szaggatott vonal: (b) $\bar{u}$ [bú].

tama alatt gyengén naso-oralis, vagyis a lanya ínyvitorla-zár következtében a lehelet kisebb részben az orrüregben keresztül is távozik. A nasalist követő magánhangzó első szakasza, a nasalist megelőző magánhangzó második szakasza szintén naso-oralis ejtésű, pl. a *kan* szóban az $\bar{a}$ hangzónak kb. a fele, a *cseng* szóban az $\bar{e}$ utolsó harmada, a *nád* szóban az $\bar{a}$ első kétharmada orrhangú színezetű volt.

Az ínyvitorla-zár erőfoka függ a magánhangzó minőségétől: a magas nyelvállású magánhangzóknál erősebb (az ínyvitorlát erőteljesebben domborítjuk), mint az alsó nyelvállásúaknál; a szűk ejtésű magánhangzóknál erősebb, mint a széles ejtésűeknél. Eleve valószínű tehát, hogy a felső nyelvállású szűk ejtésű $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{u}$ jobban ellenáll az orrhangú mássalhangzó hatásának, mint az alsó vagy középső nyelvállású szélesejtésű $\bar{a}$, $\bar{o}$ vagy $\bar{e}$; s csakugyan, míg pl. a *kín, rím, Linka* szavakban a tőhangzó

egyharmada, a *kinn* szóban a fele volt orrhangú színezetű, addig a *csonka*, *ronda*, *ankád* szavakban kétharmada vagy háromnegyede is.

Mindamellett, legalább a dunántúli köznyelvben, a teljes orrhangúsítás sem ritka. Gyakran hallhatni olyan ejtést, amelyben a magánhangzó + *n*, *ń* v. *ŋ* hangsoport, különösen *h* és *k* előtt, valóságos naso-oralis vocalissá olvad össze. Pl. $\bar{a}$: *van hát*; $\bar{\varepsilon}$: *kenhet*; $\bar{e}$: *kénkő*, *vén gazember*, *legénykedik*; $\bar{i}$: *színház*; $\bar{ü}$: *eltűnhet*.

A magyar magánhangzók:

		Velares				Palatales			
		1	2	3	4	4	3	2	1
Illabiales	1								$\bar{i}$
	2						$\bar{e}$		$\bar{e}$
	3					$\bar{\varepsilon}$			$\bar{\varepsilon}$
	4				$\bar{a}$				$\bar{a}$
Labiales	1	$\bar{ü}$	<i>u</i>						$\bar{ü}$
	2		$\bar{o}$	<i>o</i>				$\bar{o}$	$\bar{o}$
	3								
	4				$\bar{á}$				$\bar{á}$

IV.

A kettős hangok.

33. §. A magánhangzó-diphthongusok.

Magánhangzó-diphthongusnak két magánhangzó egyszótagos kapcsolatát nevezzük. Az egyik magánhangzó, a hangzósbabb (l. az 50. §-t), a nyomatékosabb (l. a 48. §-t) a voltaképpen szótagalkotó; a másik, amely az előbbihez hozzásimul, a simulóhang v. félhangzó. Jele: $\bar{a}i$, pl. *au*, *uo*, *ai*, *ia*.

A símulóhang vagy megelőzi a hangzósabb elemet: e melkedő diphtongus, pl. ia, ua, oa stb.; vagy követi: eső diphtongus, pl. ai, au, ao stb. A magyarban a símulóhang mindig i, amely bármely más magánhangzóval alkothat kettőshangzót.

34. §. A magyar köznyelv a következő eső diphtongusokat ismeri:

āi; jele: áj, pl. száj, háj; ály, pl. király, homály, akadály; állj, pl. állj.

āi; jele: ájj, pl. vájj; álj, pl. találj, csinálj; állj, pl. szállj.

āi; jele: aj, pl. baj, kacaj; aly, pl. bivaly, karvaly, tavaly; ally, pl. gally; alj, pl. halj meg, csalj meg.

āi; jele: alj, pl. ne csalj! allj, pl. hallj.

oi; jele: oj, pl. fojt, bojt; oly, pl. moly, golyva, bagoly; olj, pl. bomolj meg.

oi; jele: olj, pl. ne bomolj.

ōi; jele: ój, pl. rój.

ui; jele: uj, pl. fujt, gyujtat; ujj, pl. bujj be!; uly, pl. paszuly.

ui; jele: ujj, ide bujj; ulj, pl. aztán tanulj!

ūi; jele: új, pl. új, 'neu'; ujj, pl. ujj 'finger'; úly, pl. súly.

ɛi; jele: ej, pl. fejt, tej; ely, pl. csermely, hüvely, selyp; elj, pl. kelj fel, emelj te is.

ɛi; jele: elj, pl. emelj!

eī; jele: ej, pl. rejt; ely, pl. messzely, pendely, tengely, zindely, mely.

ɛi; jele: éj, pl. éj, héj, kéjt; ély, pl. szenvedély, veszély; élj, pl. beszélj te is, élj boldogul.

ēi; jele: élj, pl. beszélj!

iī; jele: ily, pl. mily; ilj, pl. nyilj ki.

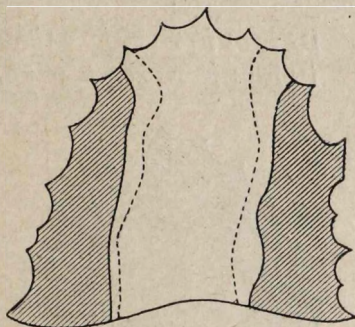
iī; jele: íjj, pl. szíjj, víjj.

ōi; jele: őj, pl. bőjt; öly, pl. göboly, pöröly, törköly; őjj, pl. jőjj te; ölj, pl. dörgölj meg; törölj le.

ōi; jele: őjj, pl. jőjj!; ölj, pl. ne ölj! dörgölj!

ōi; jele: őj, pl. bőjt.

ūi; jele: új, pl. gyűjt; ülj, pl. ülj le! kerülj bellebb! úly, pl. súly.

(bā)i, (bā)i(ā) [baj, baja]; a szaggatott vonal: (āp)i(ā), (kāp)i(ā) [apja, kapja].

ü̂; jele: ülj, pl. kerülj! veszteg ülj!

35. §. A magyar köznyelv a következő e m e l k e d ő magánhangzó-diphthongusokat ismeri:

îä: jele: já, pl. karját, várják; lyá, pl. boglyát, fáklyát; ljá, pl. ajánlják.

îä: jele: ja, pl. karja, várja; lya, pl. saraglya, máglya; lja, pl. ajánlja.

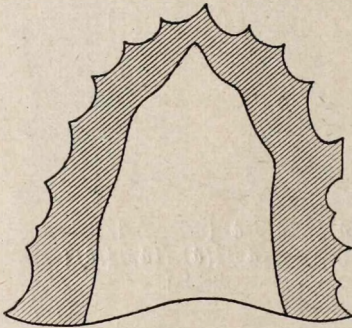
îo: jele: jó, pl. vájok, ruhájok; lyo, pl. sompolyog, támolyog.

îö: jele: jó, pl. vájok, tojós; lyó, pl. toklyó.

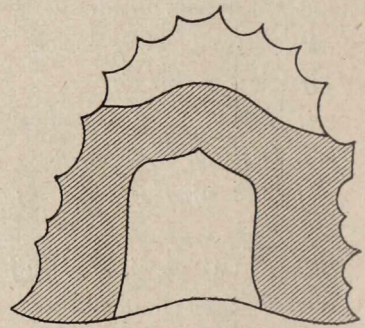
îu: jele: ju, pl. várjuk, ruhájuk; lyu, pl. királyuk, foglyuk; lju, pl. ajánljuk, találjuk.

îε: jele: je, pl. kérje, verje; lye, pl. zsemlye, helye.

îε: jele: je, pl. kérjen, férjen; lye, pl. helyen, sekélyes.

$t̪$ ($\bar{a}p$) [cáp].

$t̪ʃ$ ($\bar{a}p$) [csáp].

îε̃: jele: jé, pl. kérjék, mérjék; lyé, pl. borbélyék, személyén.

îi: jele: ji, pl. férji; lyi, pl. borbélyi.

îö: jele: jő, pl. öljön, feljön; lyő, hömpölyög, személyök.

îö̃: jele: jő̃, pl. feljő̃.

îü: jele: jü, pl. kérjük, fejük; lyü, pl. helyük, ölyü.

îü̃: jele: jü̃, pl. tetejü̃, erejü̃; lyü̃, pl. gömbölyü̃.

36. §. A mássalhangzó-diphthongusok közül a magyar köznyelvben az affrikáták elég gazdagon vannak képviselve.

Affrikátának egy zárhang és megfelelő (homorgán) réshang egyezőtagos kapcsolatát nevezzük. A magyar köznyelv affrikátái a következők:

ts : alveolaris t és alveolaris s kapcsolata. A két alkotó elem nem egyforma értékű, a spirans túlsúlyban van. A t -zár időtartama rendszerint

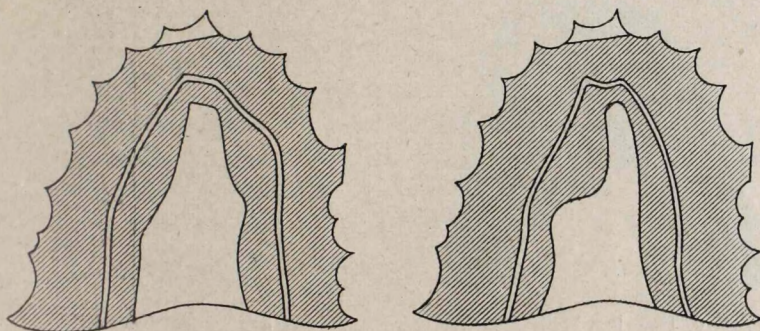
alig felét teszi az *s*-rés időtartamának, sőt nem ritkán az alveolaris zár nem is tökéletes: helyét igen szűk rés foglalja el. Ez magyarázza, hogy a *ts*-hang fülünkre az egyszerű hang benyomását teszi.

dz: az előbbi zöngés párja.

tš: postalveolaris *t* és postalveolaris *š* kapcsolata (a *tš* affrikáta *t* eleme tehát jóval hátrább képződik, mint a rendes magyar *t*; voltaképpen *tš*). A szókezdő *tš*-nél a zárhang és a réshang időtartamának viszonya kb. 2:3.

dž: az előbbi zöngés párja.

ty. A magyar *ty*-hangot eddig, a hangbenyomás után indulva, egyszerű jésített zárhangnak tartották, s *ℓ*-vel jelölték. A valóságban úgy áll a dolog, hogy a nyelv háta nagy területen érinti a kemény szájpadrást, úgy, hogy a lehelet a palatalis zár megszűnte után is aránylag hosszú ideig

(á)t'(â) [atya]; a fehér vonal a *t* határa.

(bâ)t'(â) [bátya]; a fehér vonal a *t* határa.

akadályozva van szabad kiáramlásában. Ennek az eredménye az, hogy az átsiklás a következő magánhangzóhoz vagy a beszélőszervek nyugalmi helyzetébe határozott spirantikus jelleget nyer. A *ℓ* palatalis zárhanghoz kapcsolódó *ç* siklóhang, különösen magas nyelvállású hosszú magánhangzó előtt, szabad füllel is könnyen megfigyelhető, hiszen pl. a *tyúk* szóban a szókezdő affrikáta *ç* elemének az időtartama kb. kétszerese a *ℓ* zárhang időtartamának. Sőt néha, legalább az én ejtésemben, a zár a *ℓ* elem tartama alatt sem tökéletes, de persze a rés sokkal szűkebb, mint a rendes spiransoknál, úgy, hogy a hang fülünkre mégis inkább a zárhang, mintsem a réshang benyomását teszi.

dj: az előbbi zöngés párja. A hangszalagok a szókezdő *dj* egész tartama alatt rezegnek; a szóvégi *dj* esetében a spirans-elem nem ritkán egészen vagy részben zöngétlen, tehát voltaképpen: *dç* vagy *djç*. A *d*-zár valamennyi megfigyelt esetben teljes volt, s a spirans-elem jóval rövidebb,

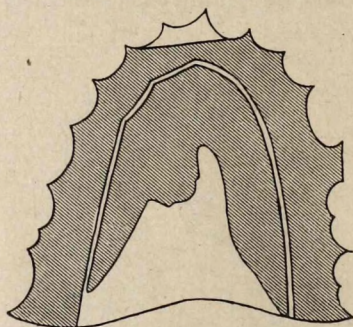
mint a $\check{z}$ -kapcsolatban (a $\check{d}$ -elem átlag kétszer olyan hosszú, mint a spirans-siklóhang).

37. §. Az affrikátákat a magyar helyesírás rendkívül sokféleképpen jelöli.

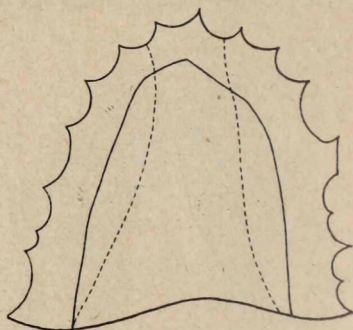
A *ts* jelei: *c* (régében *cz*), pl. cápa, pácol, akác, tánc; *cc*, pl. táncsal; *c-sz*, pl. nyolcszor, láncszem; *tsz*, pl. metszhet; *dsz*, pl. rendszer, mindszentek, adsz te is; *gysz*, pl. rongyszedő; *z*, pl. pénztelen; *tssz*, pl. játssz ki!

A *dz* jelei: *dz*, pl. brindza; *c*, pl. táncba; *c-z*, pl. tánczene; *z*, pl. pénzben; *tszd*, pl. metszd meg (rendszerint így hangzik: medz meg).

A *tš* jelei: *cs*, pl. csak, becses, roncs; *ts*, pl. tekints, korántsem; *ds*, pl. bolondság, kend se; *gycs*, pl. tárgycsoport; *c-s*, pl. nyolc sor stb.

($\bar{a}$) d' ($\acute{a}$) [ágya]. A fehér vonal a *d* határa.

$d\check{i}$ ($\acute{a}$); — a *d* határa.

A *dž* jelei: *dzs*, pl. dzsida, findzsa, lánczsa; *ts*, pl. kiáltás be; *cs*, pl. kulcsba; *tsd*, pl. tartsd meg stb.

A $\check{z}$ hang jelei: *ty*, pl. tyúk, atya, pinty; *gy*, pl. faagtól, gyöngy halász; *tj*, pl. bontjuk, lantja; *dj*, pl. adj ki, eredj föl; *gyj*, pl. hagyj ki; *tty*, pl. konttyal stb.

A $\check{d}$ hang jelei: *gy*, pl. gyaláz, lággy, ronggy; *ggy*, pl. ronggyal; *ty*, pl. konttyba; *dj*, pl. adj már, aludjatek, feküdjetelek le; *gyj*, pl. hagyj meg; *ddgy*, pl. mondj gyorsan; *dgy*, pl. rendgyakorlat stb.

37a. §. Midőn a 21—37. §-ban a magyar beszédhangok képzésmódját vizsgáltuk, rendszerint csupán az elszigetelten, magára ejtett hangot vettük figyelembe. Mihelyt a hangok szótaggá kapcsolódnak össze, az egyes artikulációs elemek nevezetes változást szenvedhetnek. Már említettem, hogy az *imi*, *ama*, *umu*, *ipi*, *apa*, *upu* hangsorok ejtése

közben az *m*- ill. a *p*-zár tartama alatt a nyelvállás a környező magánhangzókhoz igazodik. Az *üsző*, *gyűszű* szavakban az egyébként illabialis *s* hang labialissá lesz, s hangszíne jóval mélyebb, mint pl. az *iszik*, *eszén* szavakban ejtett *s* hangé.

Nevezetesebb változás történik a zárhangokkal, ha homorgán nasalisok szomszédságába kerülnek: az explosiva implosiója v. explosiója (vagy mindkettő) elsikkad, s helyét *pharyngo-velaris implosio* ill. *explosio* foglalja el.

1. Ha a nasalis megelőzi a zárhangot, a bilabialis, alveolaris ill. palatalis záralkotás feleslegessé válik, s a két hang határát *pharyngo-velaris implosio* (a lágýny a garatfalhoz tapadva, elzárja az orrüreg felé vezető utat; jele: ¹) jelzi: *lomb*, *komp* = *lom¹b*, *kom¹p* | *kend*, *kent* = *kɛn¹d*, *kɛn¹t* | *rongy*, *konty* = *ron¹dj*, *kon¹tj* | *hang*, *bank* = *hãŋ¹g*, *bãŋ¹k*.

2. Ha homorgán nasalis követi a zárhangot, a zárhang sajátos *explosiója* helyét *pharyngo-velaris explosio* foglalja el: *rabmadár*, *kap ma* = *rãb¹ mãdãr*, *kãp¹mã* | *adna*, *vetne* = *ãd¹nã*, *vɛt¹nɛ* | *tégy nyolcat* = *tjãd¹* *nyoltsãt* stb.

3. Ha a zárhangot két homorgán nasalis fogja közre (*mbm*, *mpm*, *ndn*, *ntn*, *údn*, *útn*), a zárhangnak sajátos *implosiója* meg *explosiója* is elmarad, helyét *pharyngo-velaris implosio* ill. *explosio* foglalja el: *teremtény* = *tɛrem¹p¹mɛn¹* | *kendnek*, *lantnak* = *kɛn¹d¹nɛk*, *lãn¹t¹nãk* | *rongy-nyaláb* = *ron¹d¹nãlãb* stb.

V.

A III. részben a magyar beszédhangok *qualitativ* elemzésével foglalkoztunk: azt vizsgáltuk, hogy az egyes artikuláló szerveknek milyen szerepe van a különféle hangok képzésében.

Hátra van még a *quantitativ* elemzés: a hangok időtartamának vizsgálata.

38. §. Valamely hang időtartamán a képzésére fordított időt értjük, vagyis azt a század-másodpercekben megmérhető időközt, amely a hangképzés kezdőpontját — midőn beszélőszerveink az illető hangra jellemző állást elfoglalják — a végponttól — midőn beszélő szerveink vagy nyugalmi helyzetükbe, vagy egy új hang jellemző állásához siklanak át — elváltatja. Az *explosiva* időtartama a zár időtartamával esik egybe; az *epe*, *ete*, *eke* hangsorokban tehát a bilabialis, dentalis v. palatalis *implosio* időtartama a megelőző, az *explosióé* a következő magánhangzó tartamához számítandó.

Szorosan véve, a legrövidebb és leghosszabb hang között — nyelvek szerint s az egyes nyelveken belül a beszédtempó és a fonetikai helyzet szerint — a közbeeső fokok végtelen sorozatát kellene megkülönböztetnünk. Gyakorlati célokra azonban elégséges, ha öt típust választunk ki, s különbséget teszünk nagyon rövid, rövid, félhosszú, hosszú és nagyon hosszú magánhangzó ill. mássalhangzó között:

$$\begin{array}{cccccc} \underline{a} & a & \grave{a} & \bar{a} & \acute{a} & \\ \underline{t} & t & \grave{t} & \bar{t} & \acute{t} & \end{array}$$

39. §. Különbséget kell tennünk abszolút és relatív időtartam között. A hangok abszolút időtartama (bizonyos határokon belül) a beszédtempótól függ. A beszédtempó nyelvek szerint más és más lehet; a francia vagy olasz ember beszélje általában gyorsabb, a magyaré vagy a finné lassúbb, meggondoltabb, gyakran szinte vontatott. De egyes nyelveken belül is függ a beszédtempó az egyes ember temperamentumától, egész szellemi habitusától; az eleven, vidám, gyorseszerű ember gyorsabban beszél, mint az álmos, szomorú vagy lassú gondolkodású. Függ végre az egyes ember változó lelkiállapotától, hangulatától, szeszélyétől, függ a mondanivaló egyes részeinek logikai tartamától, értékétől. A *persze* szó főhangzójának a quantitása egészen más lesz ebben a vidám feleletben: *Persze, hogy elmegyek!*, mint ebben a gáncsolóbosszankodó megjegyzésben: *Pe - - - rsze, te - - - csak akadékoskodsz.* A mondat főrészét, magvát általában lassabban mondjuk, mint logikailag mellékesebb részeit, pl. a közbevetett mondatot.

Általános szabályul lehet felállítani, hogy a beszédtempó gyorsul (s vele együtt az egyes beszédhangok időtartama csökken), ha a beszélő tudatában van annak, hogy hosszabb hangsort kell kimondania. Az alábbi példában megfigyelhető az egyes hangelemek időtartamának fokozatos csökkenése a szótagszám szaporodásával.

	<i>t</i>	$\bar{a}$	<i>t</i>	<i>o</i>	<i>g</i>	$\acute{a}$	<i>t</i>	$\bar{o}$	<i>k</i>	<i>n</i>	$\acute{a}$	<i>k</i>
<i>tát</i>	27,2	9,5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
<i>tátog</i>	24,2	8,2	11,8	8,3	.	.	.	.	.	.	.	.
<i>tátogat</i>	20,9	6,9	9,4	7,1	10,9	9,5	.	.	.	.	.	.
<i>tátogatók</i>	19,0	6,5	7,9	7,0	8,7	8,1	22,1	5,1	.	.	.	.
<i>tátogatóknak</i> ...	18,2	6,5	7,9	6,3	8,6	6,8	17,2	9,0	.	.	.	9,4

A számok század-másodpercekben értendők.

40. §. Az abszolút mennyiségénél fontosabb a relatív mennyiség, a viszonylagos időtartam. A legtöbb nyelv, a magyar is, két fokot, hosszú és rövid hangokat különböztet meg, de már a hosszú és rövid hangok használatának feltételei nagyon különbözök lehetnek. A hangok időtartama függhet külső, fonétikai feltételektől: a hangsúlytól, a szótag alkatától (nyílt vagy zárt voltától), a környező hangoktól. Ilyen külső, fonétikai mennyiség van pl. a franciában, ahol a hosszúság feltételei szabályokba foglalhatók (zöngés réshang és *r* előtt minden magánhangzó hosszú; a naso-oralis magánhangzó mássalhangzó előtt hosszú, stb.). Más nyelvekben a mennyiség belső, etymologiai (történeti) feltételektől függ: bármilyen fonétikai helyzetben, a hangsúlytól, a szótag alkatától és a környező hangoktól függetlenül lehet a hang rövid is, hosszú is. Ezekben a nyelvekben az időtartam épp olyan integráns része a szónak, mint a hangállomány; számtalan esetben fontos jelentéskülönbségek egyetlen hordozója. Ismét más nyelvekben, pl. a németben, az angolban, a hangok időtartama részben belső, részben külső feltételektől függ.

41. §. A magyar magánhangzó időtartama.

A magyarban a rövid és a hosszú magánhangzó váltakozása pusztán belső, etymologiai feltételektől függ: mind a hosszú, mind a rövid változat előfordul hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt, mind nyílt, mind zárt szótagban, s bármely mássalhangzó szomszédságában. Ennélfogva a magyarban is a magánhangzó hosszúsága és rövidege fontos nyelvi kifejező eszköz, a megértés feltétele. Számos olyan szó-párunk van, amelyekben egy-egy magánhangzó időtartama az értelem-beli különbség egyetlen hordozója:

$\bar{a} \sim \underline{a}$: arra ~ ara;

$\bar{e} \sim \underline{e}$: erre ~ ere, merre ~ mere;

$\bar{r} \sim \underline{r}$: légyen ~ légyén, lélék ~ lélék, vérés ~ vérés, félén ~ félén, kezén ~ kezén, pèrén ~ pèrén;

$\bar{o} \sim \underline{o}$: kór ~ kor, pór ~ por, jóka ~ jóka, orrom ~ orom, tóról ~ torol; hatót ~ hatot, adót ~ adod, járók ~ járok; korok ~ kórok ~ kórok;

$\bar{o} \sim \underline{o}$: tör ~ tör, pörén ~ pörén, örömet ~ örömet, örök ~ örök, török ~ török ~ török, ütök ~ ütök;

$\bar{u} \sim \underline{u}$: új ~ ujj, nyúl ~ nyul, túró ~ turó, búja ~ buja, búra ~ bura, fúra ~ fura, húzat ~ huzat (fn.), hatjuk ~ hat tyúk;

$\bar{ü} \sim \underline{ü}$: tűze ~ tüze, fűzet (ige) ~ fűzet;

$\bar{i} \sim \underline{i}$: csikot ~ csikót, hídd ~ hid, hitt ~ hit, ínyt ~ int, írt ~ irt, ízé ~ ize, kín ~ kin, mivel ~ mivel, nyitrok ~ nyitrok, ívás ~ ívás, sírok ~ sírok.

A magyarban egyébként a két etymologiai (belső) quantitás összeesett a magánhangzók szűk és széles ejtésével, amennyiben a rövid magánhangzók mindig széles, a hosszúak mindig szűk ejtésűek.

42. §. Noha a rövid és a hosszú magánhangzók használatának a magyarban csupán belső (történeti), s nem külső (fonétikai) feltételei vannak, azért az egyes fokokon belül a magánhangzók időtartama nem kis mértékben függ sajátos képzésmódjától s környezetétől is.

Ha mindenekelőtt az egytagú szavak hosszú és rövid magánhangzóit átlagos időtartamuk szerint rendezzük el, a következő két sorozatot kapjuk:

i 11,8, *u* 13,4, *ü* 14,0, *e* 14,4, *ö* 16,0, *ε* 16,1, *á* 17,0;

ĩ 24,9, *ũ* 27,1, *ē* 27,3, *ū* 27,6, *ō* 28,8, *ǝ* 29,8, *ā* 30,3.

1. Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy az a laikus felfogás, hogy valamennyi rövid, úgyszintén valamennyi hosszú magánhangzó körülbelül egyforma hosszú, mennyire nem felel meg a valóságnak. A legrövidebb és leghosszabb rövid magánhangzó viszonya ugyanaz, mint a leghosszabb rövid és legrövidebb hosszú magánhangzóé, kb. 2:3.

2. Szembeszökő az időtartam kapcsolata a magánhangzó jellemző nyelvállásával: legrövidebb a legmagasabb nyelvállású magánhangzóé (*i*, *ĩ*), leghosszabb a legalacsonyabb nyelvállásúé (*á*, *ā*). A többi magánhangzó, nyelvállásuk viszonylagos magassága szerint, e két véglet közé rendezkedik el. E tétel nemcsak a magyarra jellemző, hanem valamennyi eddig megvizsgált nyelvre, úgy, hogy e megfigyelésnek általános beszéd-fiziológiai értéke is van.

3. Föltűnő a magyar magánhangzók sorozatában, hogy a labialis magánhangzók időtartama lényegesen hosszabb a megfelelő illabialisokénál, az *ü*, *ū* az *i*, *ĩ*-nél, az *ö*, *ō* az *e*, *ē*-nél. Ebből, a második tétel figyelembevételével az következne, hogy az illabialis magánhangzókat magasabb nyelvállással képezzük, mint a megfelelő labialisokat. Hogy az időtartambeli különbségnek ez az értelmezése helyes, azt a palatogrammok szemmel láthatólag bizonyítják.

4. De a magánhangzó időtartama egytagú szavakban nemcsak képzésmódjától, hanem a rákövetkező, szótagzáró mássalhangzó minőségétől is függ (a megelőző mássalhangzó minősége nincs hatással a következő magánhangzó tartamára).

E kapcsolatokat a következő két táblázat tünteti fel.

A rövid magánhangzók átlagos időtartama.

	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>ε</i>	<i>á</i>
<i>p, t, k</i> előtt	9,1	9,5	7,7	11,2	12,1	11,8	13,0	12,6
<i>b, d, g</i> «	10,9	10,8	—	13,0	13,2	14,9	14,6	13,9
<i>f, s, š</i> «	12,9	13,8	14,6	16,3	14,5	13,7	15,5	17,3
<i>v, z, ž, j</i> «	11,7	13,6	14,3	16,3	14,1	16,1	15,4	18,4
<i>l</i> «	—	13,7	14,6	15,6	—	19,2	17,2	19,5
<i>m, n</i> «	12,9	15,6	15,7	14,9	16,6	16,4	18,0	17,2
<i>r</i> «	—	16,6	19,2	12,3	19,1	19,9	19,7	19,2
szó végén	13,0	—	12,9	—	11,5	—	15,3	17,3

A hosszú magánhangzók átlagos időtartama.

	$\bar{i}$	$\bar{u}$	$\bar{e}$	$\bar{ü}$	$\bar{o}$	$\bar{ö}$	$\bar{á}$
<i>p, t, k</i> előtt	21,1	23,2	24,9	24,0	27,0	26,7	26,4
<i>b, d, g</i> «	23,0	25,5	24,3	—	27,2	27,4	29,6
<i>f, s, š</i> «	25,0	28,9	28,7	—	29,3	29,7	30,0
<i>v, z, ž, j</i> «	26,4	27,7	26,9	27,7	31,2	29,1	31,0
<i>l</i> «	22,4	28,2	26,4	29,4	27,9	32,9	—
<i>m, n</i> «	25,3	31,3	27,2	27,5	29,7	32,2	31,5
<i>r</i> «	29,8	25,9	31,9	26,7	30,6	32,1	29,9
szó végén	26,1	26,1	27,7	30,3	27,8	27,9	33,9

A magyar magánhangzók tehát legrövidebbek zárhang előtt, hosszabbak réshang és leghosszabbak folyékony és orrhangú mássalhangzók előtt. Valamennyi magánhangzó átlagos tartamát véve, a rövidek időtartama explosiva előtt 10,0, a hosszúaké 24,4; spirans előtt 14,8 illetőleg 28,6; nasalis és liquida előtt 17,3 ill. 29,0; vagyis a rövidek és hosszúak átlagos tartamának viszonya 1:1,95 körül ingadozik.

E csoportokon belül a magánhangzók media explosiva előtt hosszabbak, mint tenuis explosiva előtt (11,2:10,9 illetőleg a hosszúaknál 26,1:24,7), lenis spirans előtt valamivel hosszabbak, mint fortis előtt (14,9:14,7 ill. 28,7:28,6); a harmadik csoportban szembeötlő az *r* nyújtó hatása.

Ami a két és többtagú szavakat illeti, POIROT — ZOLNAI GYULA ejtésében — a magánhangzó időtartamának és a következő mássalhangzó minőségének egészen hasonló kapcsolatát figyelte meg.

43. §. A magyar nyelv a mássalhangzók körében is két relatív időtartamot különböztet meg: egy rövid és egy hosszú változatot, amelyeknek használata éppen úgy, mint a magánhangzóknál, pusztán belső, etymologiai, s nem külső, fonétikai feltételektől függ. Ennélfogva számtalan olyan szópár van a magyarban, amelyek között a jelentésbeli különbség csupán egy mássalhangzó elem hosszú vagy rövid voltahoz kapcsolódik:

had~*hadd*, *megy*~*meggy*, *hal*~*hall*, *var*~*varr*, *kin*~*kinn*; *házal*~*házal*; *kutya*~*kútja*, *hacsak*~*hagyj csak*; *ha csapat*~*hadsapat*; *anya*~*adja*, *atya*~*atyja*.

Az egyes fokokon belül a mássalhangzó időtartama is nem kis mértékben függ sajátos képzésmódjától, helyzetétől s a megelőző magánhangzó minőségétől.

A szóközépi és szóvégi mássalhangzók időtartamait a következő táblázat tünteti fel.

A magyar mássalhangzók időtartama.

	Szó kezdetén	Szó végén		Átlagos érték
		hosszú	rövid	
		magánhangzó után		
<i>p</i>	10,5	12,3	11,4	11,4
<i>k</i>	9,0	9,9	11,7	10,2
<i>t</i>	8,4	9,8	10,8	9,7
<i>b</i>	9,4	9,4	10,5	9,8
<i>g</i>	8,3	8,8	9,6	8,9
<i>d</i>	7,0	6,8	7,5	7,1
<i>f</i>	9,6	12,3	12,9	11,6
<i>s</i>	11,1	11,6	12,8	11,8
<i>sz</i>	10,4	10,7	12,1	11,1
<i>j</i>	7,0			
<i>v</i>	7,5	8,3	8,6	8,1
<i>z</i>	9,0	9,9	10,5	9,8
<i>sz</i>	9,6	(8,8)	12,0	10,1
<i>l</i>	7,6	9,0	10,6	9,1
<i>r</i>	5,2	7,7	9,4	7,4
<i>m</i>	9,7	10,8		10,2
<i>n</i>	9,6	8,2	10,9	8,9

1. Valamennyi mássalhangzó, kivétel nélkül, rövidebb szókezdeten illetve rövid hangsúlytalan magánhangzó után hangzóközi helyzetben, mint szóvégén. A *tab* és *ata* szavak *t*-je között a palatogrammok szerint is szembeszökő különbség van (vö. a 21. §-t).

2. A réshangok általában valamivel hosszabbak, mint a zárhangok, a nasalisok, mint a folyékonyak. E csoportokon belül a zöngés (media) zárhangok valamivel rövidebbek, mint a zöngétlen (tenuis) zárhangok, a zöngés (lenis) réshangok, mint a zöngétlen (fortis) réshangok. A zárhangok közül leghosszabbak az ajakhangok, rövidebbek az ínyhangok, legrövidebbek a foghangok.

3. A szókezdő mássalhangzó időtartamára a következő magánhangzó minősége nincs befolyással. A szóvégi mássalhangzó tartama ellenben nagy mértékben függ a megelőző magánhangzó rövid vagy hosszú voltától, szűk vagy széles ejtésétől.

44. §. A hosszú mássalhangzóknak két fajtáját különböztetjük meg. Ha a *jobb*~*jobban*, *ott*~*ottan*, *vess*~*vessen*, *benn*~*bennem* szópárokat egymásután ejtjük, megfigyelhetjük, hogy míg az egytagú alakokban a hosszú mássalhangzóknak szótagzáró szerepük van, addig a kéttagú alakokban a szótaghatár (nyomáshatár) a hosszú mássalhangzóba esik, tehát a *bb*, *tt*, *ss*, *nn* mintha két félre válnék, amelyek közül az első a kezdő szótaghoz, a második a záró szótaghoz tartozik. A *jobb*, *ott*, *vess*, *lenn* (∴ *jōb*, *ōt*, *vesš*, *bēn*) szavakban szorosabb értelemben vett hosszú mássalhangzó, a *jobban*, *ottan*, *vessen*, *bennem* (∴ *jōbbān*, *ōttān*, *vesšēn*, *bēnnem*) szavakban iker mássalhangzó (geminata) van.

A magyarban a hangzóközi hosszú mássalhangzó mindig geminata; hosszú mássalhangzó csak abszolút szóvégen fordul elő. A magyar etimologiai helyesírás jelöl ugyan hosszú mássalhangzót (kétbetűs mássalhangzót) praeconsonantikus helyzetben is, de a valóságban ilyenkor mindig rövid hangot ejtünk; az *agg*~*agglegény*, *aggság* így ejtődik: *āg*~*āglegēn*; *ākšāg*; az *add*~*add be*, *add ki* így: *ād*~*ādbē*, *ātki* stb.

A szóvégi rövid és hosszú mássalhangzók időtartamának a viszonya ZOLNAI GYULA ejtésében 1:1,5 volt (ami inkább a rövid és félhosszú viszonyának felel meg: *hāt*~*ot*), az én ejtésemben (zöngétlen zárhangok) 1:2,5; az egyszerű és a geminata tartamának átlagos viszonya ZOLNAI ejtésében 1:2,5 (változatok 1:2,2, 1:2,7), az én ejtésemben 1:3 (változatok 1:2,2, 1:4,0).

45. §. A magyar köznyelv a köv. hosszú mássalhangzókat ismeri:

a) gyakoribbak:

d, jele: *dd*, pl. add, tedd, vedd, hadd s még néhány felszólító alakban;

b, jele: bb, pl. jobb több s több közép fokú melléknévben (BALASSA, *Magy. Fon.* 103 szerint hosszú vocalis után rövid b-t ejtenénk, pl. utóbb, fájóbb);

t, jele: tt, pl. ott Győrött, halott;

s, jele: ssz, pl. vessz, vadássz; sz, pl. lesz;

z, jele: zz, pl. fázz, tűzz, érezz, evezz stb.;

š, jele: ss, pl. fuss, véss, adass, vezess s még néhány felszólító alakban;

l, jele: ll, pl. hall, vall, áll, váll, száll, hull;

n, jele: nyy, pl. könnny, menny; ny, pl. menj, kenj, fenj;

dj, jele: ggy, pl. meggy; gy, pl. egy; dj, pl. adj, tudj, akadj stb.;

b) ritkábban fordul elő:

p, jelei: pp, pl. csepp, hopp; p, pl. -kép (nem általános);

r, jele: rr, pl. varr, forr, orr stb.;

n, jele: nn, pl. lenn, benn, fenn;

dz, jele: dz, pl. edz, pedz;

ts, jelei: cc, pl. hecc; tsz, pl. futsz, avatsz, nevetesz; dsz, pl. tudsz, adsz;

tš, jelei: ccs, pl. loccs, fuccs; ts, pl. kiáltš (o: kiáltš); tuszts, taníts stb.;

tj, jele: tty, pl. füttty, lettty, kottty, kettty;

c) a magyar köznyelvben hosszan nem fordul elő: f, v, ž, ž, m, ŋ és dž.

[Minden magyar szóvégi hosszú mássalhangzó, ha az összefüggő beszédben mássalhangzó elé kerül, röviden ejtődik, pl. adj (ádj)~adj neki (ádj neki), bükk~bükkfa stb.]

46. §. Míg a szorosabb értelemben vett hosszú hangok (különösen, ha néhány alaktani elemet — a felszólító mód 2. személyének, a közép foknak, a multidejű melléknévi igenévnek s a locativusnak a jelét — nem vesszük figyelembe) a magyarban aránylag ritkák, s nem is minden hang fordul elő hosszan, a geminaták annál gyakoribbak, különösen a folyamatos beszédben, midőn különböző szavak mássalhangzó-elemei vagy csoportjai olvadnak össze egy kettős hanggá.

47. §. A magyar köznyelvben — a ŋ és ž kivételével — valamennyi mássalhangzó előfordul mint ikerhang (geminata):

pp, jelei: pp, pl. koppán, roppán; p, pl. képen, épen, épúgy; bp, pl. dobpergés, zabpehely; bbp, pl. jobbpart; pdp, pl. csapd pofon stb.;

bb, jelei: bb, pl. jobban, rabbá; pb, pl. képpen, szép bárány; ppb, pl. csöppből, egy csepp belátása sincs!; pdb, pl. kapd be; bdb, pl. dobd be;

tt, jelei: tt, pl. pattan, sokat talál; t, pl. átélem (Dunántúl); dt, pl. adta; ddt, pl. vidd tovább; dt, pl. aludttej;

dd, jelei: dd, pl. addig, hadd el, vaddisznó; td, pl. átdolgozni, öt darab;
td, pl. vágott dohány;

kk, jelei: kk, pl. akkor, ékkő, egyik követ; Jkk, pl. makk-kopáncs, cikk-kezdet; gk, pl. jéghár, rég kívántam; gk, pl. aggkor; k, pl. a közben; kdk, pl. lökd ki, rakd ki (nem általános);

gg, jelei: gg, pl. reggel, aggat; kg, pl. kékgálic, sok gazember;

ff, jelei: ff, pl. afféle, rőffé; f, pl. a felől; fv, pl. év felé, évforduló, táv-futó;

vv, jelei: vv, pl. avval, évvé; v, pl. a végett;

ss, jelei: sz, pl. egészen, a szerint, készen, merészen (ez utóbbi kettő nem általános); ssz, pl. hosszan, vissza, messze; z-sz, pl. tízszer, házasbálya;
sz-sz, pl. gyászszertartás; ztsz, pl. azt szeretném;

zz, jelei: zz, pl. rezzen, mézzel; szz, pl. egész zöld; s-z, pl. kész-zörej;

šš, jelei: s, pl. kisebb, eső, magasan, fejlesen (ez utóbbi kettő inkább csak Dunántúl); ss, pl. lassan, késsel; sz-s, pl. egészség, egész sorok; ssz-s, pl. rossz-seb; z-s, pl. község, házsor; sts, pl. most soká stb.;

žž, jelei: zsz, pl. rozssal, gúzsá; sz-zs, pl. kész zsvány, s-zs, pl. kis zsvány; zz-zs, pl. kötözz zsákokat stb.;

jj, jelei: jj, pl. vajjal, kéjjel; j, pl. újabb; ly, pl. királlyal; ly, pl. melyik, ilyen, milyen (inkább túladunai ejtés); lj, pl. aljas, öljük; llj, pl. hallja stb.;

hh, jelei: h, pl. a helyett; hh, pl. köhent;

mm, jelei: m, pl. a mellett, a miatt; mm, pl. cammog; nm, pl. önmaga;
ntm, pl. Szentmihály, ellentmondás; nmm, pl. fennmarad; ndm, pl. mondd meg; mdm, pl. nyomd meg stb.;

nn, jelei: n, pl. a nélkül; nn, pl. annak, onnan; nyn, pl. dohánynak (nem általános);

ññ, jelei: nny, pl. annyi, fonnyad; nyny, pl. fénynyaláb; nj, pl. fonja, kenje; nyj, pl. hányjuk; ndny, pl. mindnyájan stb.;

rr, jelei: rr, pl. virrad, arra; rtr, pl. miért remegsz;

ll, jelei: l, pl. bélel, bélés (Dunántúl); ll, pl. hallá, kellemes;

ts, jelei: *cc*, pl. *ruccan*, *akáccal*; *tsz*, pl. *kétszer*, *játszik*; *dsz*, pl. *adsz-e*; *dds*, pl. *addsz*; *tc*, pl. *utca*; *ttc*, pl. *törött cukor* stb.;

ddz, jelei: *dz*, pl. *madzag*, *bodza*; *dzz*, pl. *fogódzam*;

ttš, jelei: *ccs*, pl. *locsan*; *ts*, *kétség*; *tcs*, pl. *átesal*; *dcs*, pl. *hadcsapat*; *ddcs*, pl. *add csak* stb.;

ddž, jelei: *dzs*, pl. *lúdzsír*;

ttj, jelei: *tty*, pl. *hattyú*, *hat tyúk*; *tj*, pl. *kútja*, *látjuk*; *tyj*, pl. *atyja* stb.;

ddj, jelei: *gy*, pl. *egy*, *egyik*, *egyetlen*, *egyeztet*, *együgyű*, *egyazon*; *ggy*, pl. *buggyan*; *gygy*, pl. *nagygyülés*; *dj*, pl. *adja*; *dgy*, pl. *hadgyakorlat*; *gyj*, pl. *nagyja*, *dgyj*, pl. *adgyorsan* stb.

VI.

Ha a következő magyar szavakat ejtem: *ár*, *lé*, *bab*, *part*, a hangsorokat akusztikai egységnek érzem. De már a *babot*, *partokon*, *boldogsága* szavak ejtésekor világosan érezzük, hogy a hangsorok két, három ill. négy kisebb akusztikai egységre bomlanak: *bá-bot*, *pár-to-kon*, *bol-dok-sá-gá*. E kisebb egységeket szótagoknak nevezzük, s egy-, két-, háromtagú szavakról beszélünk.

48. §. Azt a szubjektív benyomást, hogy egy hangsor kisebb egységekre bomlik, egyfelől a nyomotéknek, másfelől a hangzósságnak egyenlőtlen elosztása vagy eloszlása, discontinuitása kelti bennünk.

49. §. Bármilyen hosszú ideig nyujtom pl. az $\bar{a}$ hangot, ha a nyomoték egyenletes, a hangot akusztikai egységnek érzem: $\bar{\bar{a}}$. Ugyanez a benyomásom, ha a nyomoték egyenletesen erősödik: $\bar{\bar{a}}$ (*crescendo*), ha egyenletesen csökken: $\bar{\bar{a}}$ (*decrecendo*), vagy ha egyenletesen erősödik és csökken: $\bar{\bar{a}}$ (*crescendo-decrecendo*). Mihelyt azonban a nyomoték csökken és ismét erősödik, az egység érzése megszűnik, s a hang két szakaszra bomlik: $\bar{\bar{a}} - \bar{\bar{a}}$. Eddigiekből következik, hogy a nyomoték-szótagnak (*drucksilbe*: *SIEVERS*) négy főtípusa van: az egyenletes, az erősödő, a csökkenő és az erősödő-csökkenő nyomotékú szótag. A nyomoték minimuma a szótaghatár.

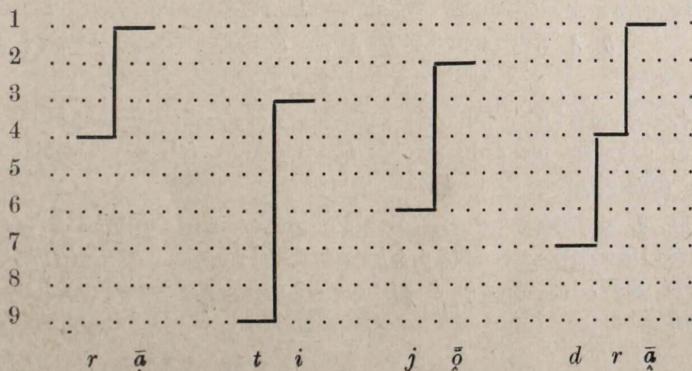
A magyarban a szótag alakulásánál a nyomoték különösen a geminatókkal kapcsolatban játszik szerepet: a *koppan*, *robban*, *rokkán* hangsorokban a nyomoték-minimum, tehát a szótaghatár a *p*-, *b*- ill. *k*-zárba esik, a nyomoték a zár tartama alatt *decrecendo-crescendo* változik: ∇ , úgy, hogy az az érzésünk, hogy az *explosiva* *implosiója* az első, *explosiója* a második szótaghoz tartozik: *kop-pan*, *rob-ban*, *rok-kan*. Vö. a 44. §-t.

50. §. A nyomaték elosztása a hangsoron belül a beszélő akaratától függ. Ha tehát a tagokra osztódás benyomását csupán a nyomaték discontinuitása idézné elő, az egyenletes nyomatékkal ejtett (ill. a <, >, <> nyomatékkal ejtett) *világ, hatra, lehető* stb.-féle hangsoroknak is az akusztikai egység hatását kellene reánk tenni, holott az említett hangsorok, bármilyen nyomatékkal ejtve, érezhetően két ill. három szakaszra bomlanak: *vi-lág, hāt-rā, le-he-tő*. Ennek az oka a hangzósságnak (schallfülle, sonorité) discontinuitása. A hangzóság a hangok sajátos képzésmódjától függ: a zöngés hang hangzósabb, mint a zöngétlen; minél kevesebb akadályt állítunk a szájüregben a kituduló légáram elé, a keletkezett hang annál hangzósabb, szózatossabb lesz. Ennélfogva a magánhangzó hangzósabb, mint a mássalhangzó. E csoportokon belül a vocalis hangzósága a nyelvállás emelkedésével fokozatosan csökken. A consonans-típusok közül hangzósabbak a liquidák és nasalisok, kevésbé hangzósak a spiransok és az explosivák. Ily módon a magyar beszédhangoknak a következő hangzósági sorozatát állíthatjuk össze:

1) $\bar{a}$, $\bar{a}$,	6) v , j , z , $\bar{z}$,
2) ε , e , $\bar{e}$, o , $\bar{o}$, $\bar{o}$, $\bar{o}$,	7) b , d , g ,
3) i , $\bar{i}$, u , $\bar{u}$, $\bar{u}$, $\bar{u}$,	8) f , $\bar{z}$, s , $\bar{s}$,
4) r , l ,	9) p , t , k .
5) m , n , $\bar{n}$, η ,	

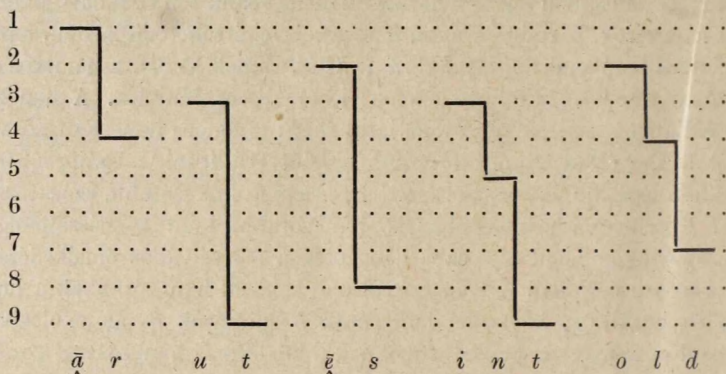
A szótagalkotásnál a leghangzósabb hang köré (ez a tulajdonképpeni szótagalkotó: *sonans*) kevésbé hangzósak csoportosulnak. A hangzósági szótagok (schallsilbe: *SIEVERS*) főbb típusai:

1) emelkedő típus, a kevésbé hangzós elemek megelőzik a szótagalkotó sonantst:

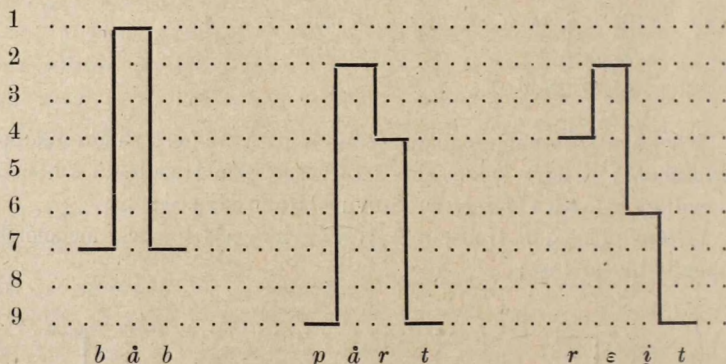

Mivel a magyarban csak néhány jövevényszó s hangutánzó szó kezdődik több mássalhangzón, az utóbbi, többszörösen emelkedő típus ritka (pl. drá-ga, drá-ma, Sztá-rai, krá-kog, bre-keg stb.);

2) eső típus, a sonans megelőzi a kevésbé hangzós elemeket:

3. emelkedő-eső típus, a kevésbé hangzós elemek a sonanst közrefogják:

4. egyenletes hangzósságú szótag: ilyenek a magyarban az egyetlen magánhangzóból álló szótagok (pl. á-rok, é-des, a-lak, i-deg, ü-de stb.).

51. §. A szótag leghangzósabb eleme, sonansa többnyire magánhangzó. De természetesen (a *p*, *t*, *k* kivételével; de vö. KANNISTO: MSFOU. XLVI, XIV. l.: vog. *k*, *t*, *p*) minden hang lehet szótagalkotó, ha kevésbé hangzós környezetbe kerül, pl. cseh *vlk* (a mássalhangzó sonans-

voltát... jellel jelöljük), *smrt*, ném. *leben* (=lē-bm), *geben* (=gē-bm) stb. A magyarban a sonans mindig magánhangzó (vö. mégis *pszt!* = *pšt!*; *én s te* = *ēnšte*).

VII.

52. §. A nyomaték vagy hangsúly (ném. *druck*, *expiratorischer, dynamischer accent*; fr. *accent expiratoire*) az *expiratio* erőfokától, ez viszont a tüdőműködés energikusabb vagy kevésbé energikus voltától függ.

Már a 49. §-ban megemlítettük, hogy a nyomaték eloszlása a szótagon belül ritkán egyenletes. Ha szót vagy szólamot ejtünk, az egyik szótagot rendszerint nagyobb, a másikat kisebb nyomatékkal ejtjük: amazt hangsúlyos (fő- ill. mellékhangsúlyos), emezt hangsúlytalan szótagnak nevezzük (a főhangsúly jele $\cdot$, a mellékhangsúlyé $\dot{\cdot}$).

Háromféle oka lehet annak, hogy a szó egy-egy tagját erősebb nyomatékkal ejtjük: a hagyomány (történeti vagy traditionalis hangsúly), a beszédet kísérő érzelmi elem (lélektani hangsúly), értelmi tényezők (logikai vagy értékhangsúly).

53. §. A történeti hangsúlynak két fő típusát különböztetjük meg: a kötött és a szabad hangsúlyt. Kötött történeti hangsúly van a magyarban: a főnyomaték a szó első tagjára, az első és a második mellékhangsúly a harmadik ill. ötödik tagjára esik, pl. *bar · na, bol · dogta : lansá : ga*. Ugyanez áll a szólamokra is; a főhangsúly a szólam első tagjára esik, pl. *volt · eccer ek | ki · rály | volt · annak el | lá · nya*.

Kötött hangsúly van a franciában is, csak hogy itt a nyomaték a szó utolsó tagján van: *allons · , arriva ·*.

Ezzel szemben szabad hangsúly van az oroszban, ahol a nyomaték, egy paradigmán belül is, a szó különböző tagjaira eshetik, pl. *sto · lü ~ gen. stola · ,asztal'*, *gó · rodü ~ plur. goroda · ,város'*, *ko · lokolü ~ plur. kolo-kola · ,harang'*; bizonyos fokig szabad hangsúly van az olaszban, vö. pl. a köv. háromtagú szavakat: *ce · nere, sospi · ro, libertà ·*.

54. §. Indulatos beszédben a hangsúlyviszonyok megváltozhatnak: a hagyományos hangsúlyozást lélektani váltja fel. Az indulat, az érzelem hatása mindenekelőtt abban nyilvánulhat, hogy a hangsúlyos szótagot túlzott nyomatékkal ejtjük. Ilyen érzelmi okokból dinamikailag fokozott hangsúlya van a követelőn, haragosan ejtett *akarom!* vagy a szörnyülködő *iszonyú!* szavak első tagjának. De az érzelem hatása alatt a nyomaték helye is megváltozhatik. A csodálkozva ejtett *lehetetlen!*, a szánakozva ejtett *szerencsétlen!*, a megvető *gyalázatos!* szavakban, a higgadt közlés hagyományos hangsúlyozásával ellentétben, a főnyoma-

ték a harmadik szótagra kerül: *le: hetet · len, ser(r)entészt · len, djá:lázá · toš.*

55. §. Szerepe lehet végre a hangsúlyozásban az értelmi tényezőknek is. Ha a szó jelölte fogalmat ki akarom emelni, a rendesnél erősebb nyomatékkal ejtem, pl. *Nem kiment belőle, bennszorult a pára!* (ARANY. A logikai hangsúly természetszerűleg eshetik a szó bármelyik szótagjára, pl. «*Nem kiment, kidobták!*» «*Erdélyben ezt is hallani: azokat.*»

VIII.

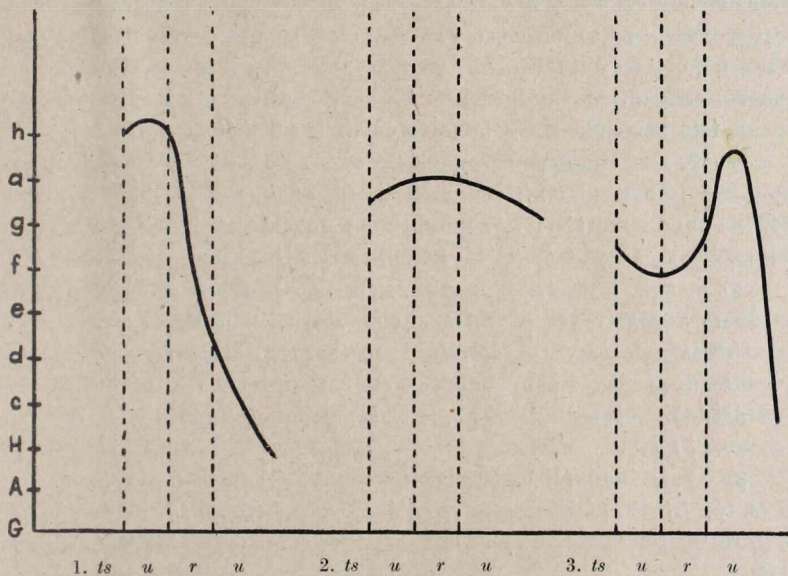
56. §. Tapasztalati tény, hogy beszéd közben ritkán maradunk ugyanazon a zenei magasságon. Ha valaki nyugodt válaszképpen ezt feleli egy kérdésre: *Nekem*, az első szótagot valamivel magasabb, a másodikat valamivel mélyebb hangon ejti ki, kb. így: . Ha viszont kérdésről van szó: *Nekem?*, a hangmenet az utolsó szótagig (ill. a szótag közepéig) emelkedik, majd hirtelen esik: . A zenei magasságnak ezt a folytonos változását, emelkedését, süllyedését nevezzük *hanglejtésnek* (der musikalische oder tonische accent; accent musical). A hanglejtés szempontjából természetesen csak a zöngés hangok jöhetnek tekintetbe, hiszen a zöngé a beszéd egyetlen zenei eleme. A zörejhangoknak határozott zenei magasságuk nincs. Pl. ebben a hangsorban: *tekintetés*, a *t, k, t, t* és *s* hangok a hanglejtés szempontjából közömbösek.

57. §. Különbséget kell tennünk a szó és a mondat hanglejtése között. Noha természetszerűleg az izoláltan ejtett szónak minden nyelvben van valamelyes hanglejtése (pl. a magyarban kissé ereszkedő:) , mégis az olyan nyelvekben beszélünk csupán szó-hanglejtésről, amelyekben a szó hanglejtésformái a kifejezés eszközei közé tartoznak. Ilyen határozott melódiája van a szónak a norvégban, a svédben, a japánban, a kínaiban. Ezekben a nyelvekben vannak homonym szó-párok, amelyeknél azonos hangalak mellett a hanglejtésforma eltérése a jelentéskülönbség egyedüli kifejezője. Pl. a norvégban *kokken* emelkedő hangmenettel ,a szakács', eső-emelkedő hangmenettel () ,a szakácsné' jelentésű. Még bonyolultabbak a viszonyok a japán nyelvben; pl. a kiotói nyelvjárásban három hanglejtésformája is van a szónak: ugyanaz a hangsor (pl. *tsuru*) előfordulhat mind a három melódiával (1. az 51. lap ábráját), természetesen más-más jelentéssel (1. ,ívthur'; 2. ,halászni'; 3. ,daru'). Vö. E. A. MEYER, *Der musikalische Wortaccent im Japanischen*: Le Monde Oriental I (1906), 77 kk.

58. §. A mondathanglejtés minden nyelvben a kifejezés eszközei közé tartozik. Ha a hanglejtésformákat pontosabban akarjuk meghatá-

rozni, ismernünk kell: 1. a hangfekvést, 2. a használt hangközöket, 3. a hangmenetet.

A hangfekvés változik nyelvek szerint: pl. a francia férfi általában magasabb hangfekvésben beszél, mint a magyar. Változik egyének szerint: a melancholiára vagy búskomolyságra hajló ember hangfekvése rendszerint mélyebb, mint az eleven, vidám emberé. Változik végre ugyanazon embernél is pillanatnyi hangulata, kedélyállapota szerint. Ugyanez áll a használt hangközökre is. A francia vagy olasz nagyobb hangközöket használ, mint pl. a magyar; élénk vagy izgatott elbeszélésben a szökő

hanglejtés gyakoribb, mint higgadt közlésben vagy únott beszédben. A hangmenet is függ ethnikai és lélektani tényezőktől is, mégis e téren egy nyelven vagy nyelvjáráson belül viszonylag nagyobb az állandóság. Pl. a magyarban a kérdő mondatokban két hangmenetforma fejlődött ki. A kiegészítendő kérdés menete ereszkedő: *Ki volt itt?* —. Az eldöntendő kérdése az utolsóelőtti szótagig emelkedő, majd hirtelen eső: *Te voltál itt?* —.

L. bővebben GOMBOCZ, *A mondat zenei hangsúlyáról*: Uránia, VIII, 129—31. TOLNAI VILMOS, *Adatok a magyar hanglejtéshez*: MNy. XI, 51—9, 108—16, 152—6. CSÜRY BÁLINT, *A szamosháti nyelvjárási hanglejtésformái*: MNy. XXI, 1—21, 159—75, 247—54.

A magyar beszédhangok asszociatív rendszere.

IX.

59. §. Másállhangzó-hasonulás. Különbséget kell tenünk alkalmi és állandó hasonulás között.

A mai magyarban a szóvégi *b* az összefüggő beszédben a rag, képző vagy rákövetkező szó zöngétlen explosívája előtt zöngétlenné válik: *szab, dob, rab* ~ *szabtam, dobtól, rabkenyér* (ϑ: *sāptām, doptōl, rāpkenēr*). Ez alkalmi hasonulás, mert az idézett szavak emlékképe a hasonulás következtében nem változott meg. Ha ellenben a régi magyar *majt, fajt* szóvégi *t*-je a megelőző *j* hatása alatt zöngéssé vált: *majd, fajd*, állandó hasonulással van dolgunk, amely a szó emlékképét is megváltoztatta. Az alkalmi hasonulások tárgyalása a leíró hangtannak, az állandó hasonulásoké a hangtörténetnek a feladata.

60. §. Másállhangzó-hasonulás a zöngésség tekintetében. Az indukció iránya (a *lopj, rakj* = *lopj, rákj*-féle eseteket kivéve, vö. a 24. §-t) mindig regresszív. Az indukcióban való szerepük szerint a másállhangzóknak négy csoportját különböztethetjük meg:

α) *p, t, k, b, d, g; f, s, z, š, ž; ts, dz, tš, dš, tšj, dj*. Ezek a mai magyar köznyelvben egymást kölcsönösen indukálják, pl. *csipdes* (= *tsibdes*), *lakban* (= *lāgbān*), *zabkenyér* (= *zāpkenēr*), *díszgyűlés* (= *dīzdjūlēš*) stb. Rokon hangok geminatává olvadnak össze: *lapban* (= *lābbān*), *jobbpart* (= *joppārt*), *hadesapat* (= *hāttšāpāt*), *öt cipő* (= *ötšipő*) stb.

β) *v* csak indukált hang lehet (az indukáló hangok: *p, t, k; f, s, š; ts, tš, tšj; h*). Pl. *révkalauz* (= *rēfkālāuz*), *távcső* (= *tāftšő*), *tévhit* (= *tēfhit*). Ha az indukáló hang *f*, az eredmény *ff* geminata, pl. *Révfülöp* (= *rēffülöp*).

A *v*-nek az irodalmi nyelvben indukáló szerepe nincs. *Kapva, lökve, hatvan* = *kāpvā, lökve, hātvān* stb.

γ) A *h* csak indukál (indukált hang lehet: *b, d, g; z, ž; v; dz, dj*). Pl. *adhat* (= *āhāt*), *házhoz* (= *hāshoz*), *lerogyhat* (= *lerotjhat*) stb.

δ) az *m, n, ű, l* és *r* se nem indukál, se nem indukálható.

61. §. Hasonulás a képzés helye tekintetében. Leginkább a nasalisoknál: *m—v, f > m̄*, pl. *hamva* = *hām̄vā*, *szemfedő* = *sem̄fēdő*; *n—m > mm*, pl. *lenmag* = *lem̄māg*; *n—b > mb*, pl. *azonban* = *āzombān*; *n—v, f > m̄*, pl. *fonva* = *fom̄vā*, *lenfonál* = *lem̄fonāl*; *n—gy, ty > ű*, pl. *öngyújtó* = *őūdjujtō*, *rántjuk* = *rāntjūk*; *n—k, g > ű*, pl. *tankerület* = *tānkerület*, *csönget* = *tšőnget*. Érdekes, hogy amíg az *n* hang minden helyzetben, az *m* csak a labiodentálisok előtt illeszkedik. A *ű* illeszkedése nem

általános, vö. *mennybemenetel, toronyba* = *membemenetel* vagy *meñbemenetel*; *torombâ* vagy *toronba*; *mennydörög, könnycsepp* = *mendörög* vagy *meñdörög*, *köntšep* vagy *köñtšep*; *mennykő, lányka* = *meñkő* vagy *meñkő, lãnkã* vagy *lãñkã*.

Az alveolaris *t* és *d*, ha *š* ill. *tš* elé kerül, szintén postalveolarissá lesz, s a spiranssal ill. affrikátával geminált affrikátává olvad össze. Pl. *kétség* = *kčtšeg*, *hadcsapat* = *hãttšãpãt* stb.

62. §. A hasonulás jelenségével közel rokon a hangkivetés (elisio).

A hármas mássalhangzó-csoportok középső tagja kieshetik, különösen a *t*, *d*, *j*, minden környezetben; ha a csoport első és harmadik tagja azonos vagy közel rokon hang, geminátává olvad össze. Hogy az elisio megtörténik-e vagy sem, az függ mindenekelőtt a beszéd stílusától, jellegétől: a mindennapi társalgás nyelvében több a hangkivetés, mint az ünnepélyes szónoki nyelvben vagy a szavalat nyelvében. De ugyanazon stílusrétegen belül is a gyakori kapcsolatokban általánosabb az elisio, mint a ritkébbakban.

Példák a *t* elisiójára: *n-t-k/g>ŋk*, *ŋg*, pl. *jelentkezik* = *jeleñkezik* (néha a helyesírás is tudomásul veszi az elisiót, pl. *rãngat* <*rãntgat*, *tekinget* v. *tekinget*, *bolintgat* v. *bolingat* stb.); *z-t-h>sh*, pl. *azt hiszem* = *ãshisem*; *r-t-b>rb*, pl. *kertbe* = *kerbe*; *š-t-š>šš*, pl. *most se* = *mošše*; *r-tr>rr*, pl. *mért remegsz* = *měrremeks* stb. Példák a *d* elisiójára: *s-d-m>zm*, pl. *ijeszd meg* = *iizmeg*; *š-d-k>šk*, pl. *mosd ki* = *moški*; *z-d-k>sk*, pl. *tűzd ki* = *tűski*; *š-d-f>šf*, pl. *kösd föl* = *köšföl*; *n-d-m>mm*, pl. *mond meg* = *mommeg*. Példák a *j* elisiójára: *r-j-f>rf*, pl. *kérj fel* = *kčrfel*; *r-j-r>rr*, pl. *várj rá* = *vãrrã* (nem általános). Ritkébb elisiók: *r-dj-tš>rtš*, pl. *tárgycsoport*, *kérdj csak* = *tãrtšoport*, *kčrtšãk*; *n-z-š>nš*, pl. *pénzsóvár* = *pẽñšõvãr* stb.

X.

63. §. A magánhangzó-harmónia. Különbséget kell tennünk magánhangzó-harmónia és magánhangzó-illeszkedés között. Amaz állapotot, emez változást jelel; amaz a leíró hangtan, emez a hangtörténet műszava.

A magánhangzó-harmónia a mai magyar nyelvben részben a palatalis-velaris, részben a labialis-illabialis magánhangzók megoszlására vonatkozik.

64. §. A palato-velaris magánhangzó-harmónia. A magyarban egyszerű szóban vagy csak palatalis, vagy csak velaris magánhangzók fordulhatnak elő: *embër, tehén, ökör, bútor, árva, öröm* stb.

A palatalisok közül *ë, é, i, í* megfér egyszerű szóban velaris magánhangzókkal is: *leány, hënyyó, gyërtya; békó, béna; bika, csikó; író* stb. A felsorolt vegyes hangú szavakban a palatalis magánhangzó áll első helyen. A fordított típusra (vel.-pal.) inkább csak néhány újabb jövevény-szót idézhetünk: *ádvënt, szomszéd, fráter, óbëstër, kupec, október* stb.

65. §. A legtöbb képzőnek és ragnak két alakja van: magas- és mélyhangú; magashangú alapszóhoz a magashangú, mélyhangúhoz a mélyhangú változat járul: *házban, háznak ~ kézben, kéznek; látó, látvány, láthat ~ kérő, kérvény, kérhet*.

Ami a vegyeshangú szavakat illeti, a palatalis-velaris típusúakhoz mélyhangú ragok és képzők járulnak (pl. *leányhoz, bikának, íróvá, bénaság* stb.). A velaris-palatalis típusúaknál a nyelvhasználat ingadozó: *szomszédok, borbélynál. Fiumében — mágneses, insurgensek, októberben* stb. Vö. SZILY: Nyr. XXII, 341—3; MNy. VI, 192.

Azok az egytagú szavak, amelyeknek a tőhangzója *i* v. *í*, hol magas, hol mélyhangú ragokat s képzőket kapnak: *víz ~ vizet, szirt ~ szirten, hisz ~ hiszünk; nyíl ~ nyilat, ín ~ inas, iszik ~ iszom* stb. A leíró hangtan e kétféle viselkedést csak megállapítja, de megmagyarázni nem tudja.

66. §. Azoknak a ragoknak és képzőknek, amelyeknek a magánhangzója *é, i* v. *í*, néha csak egy alakjuk van, s változatlanul járulnak mélyhangú szavakhoz is: *-ék* dem. képző: *mell-ék, körny-ék ~ táj-ék, szárny-ék; -ni* inf. képző: *kér-ni ~ jár-ni*; a lativus *-é* ragja: *mell-é, jól-é ~ od-é-bb* (rendszerint illeszkedik).

67. §. A palato-velaris harmóniánál sokkal kisebb szerepe van a magyarban a labialis-illabialis harmóniának. Csak a ragos-képzős szóalakokra s egyetlen palatalis hangpárra: *ë ~ ö* szorítkozik. (A velaris-illabialis hangok sora a magyarban egyébként is hiányos). Példák: *kéz-höz ~ ökör-höz; ver-dës ~ öl-dös; vér-ës ~ ször-ös* stb.

68. §. A palato-velaris harmónia mellett a magyar beszédhangok asszociatív rendszerének a legjellemzőbb sajátága az ún. *h a n g r e n d i p á r h u z a m*, a palatalis és a velaris sor magánhangzóinak s z a b á l y o s k o r r e l a t í v k a p c s o l a t a.

69. §. A hangrendi párhuzam a szóragozásban és a szóképzésben alakult ki legszabályosabban. A kétalakú ragok és képzők palatalis és velaris változatában a következő magánhangzó-párok fordulnak elő:

1. *u ~ ü*, pl. *jár-unk ~ kér-ünk, ház-uk ~ kez-ük;*
2. *ú ~ ú*, pl. *láb-ú ~ kez-ü, vak-ül ~ szép-ül, ford-ül ~ per-dül;*
3. *o ~ ö, ő*, pl. *ház-on ~ kéz-ën, kap-kod ~ röp-köd, jár-tok ~ kér-ték;*
4. *ó ~ ő*, pl. *jár-ó ~ kér-ő, húz-ódik ~ vet-ődik; zár-közik ~ vet-*

közik;

5. $a \sim e$ ($= \grave{a} \sim \varepsilon$), pl. ház-a $\sim$ kez-e, ház-ban $\sim$ kéz-ben, járo-gat $\sim$ néze-get;

6. $\acute{a} \sim \acute{e}$, pl. al-á $\sim$ föl-é, jár-ás $\sim$ kel-és, búv-ár $\sim$ tünd-ér stb.

Látnivaló, hogy e hangpárok tagjai függőleges nyelvállás szerint megfelelnek egymásnak, kivéve az utolsó $\acute{a} \sim \acute{e}$ párt (erre nézve l. a *Hang-történetet*).

70. §. Sokkal tarkább a hangrendi párhuzam az ikerszavakban s a tőszavak magas és mélyhangú változatában. A *dobban* $\sim$ *döbben*, *az* $\sim$ *ez*, *kavar* $\sim$ *kever*, *gomboc* $\sim$ *gömböc* stb. típusok mellett ilyenek is vannak: *tél-tül*, *düb-dáb*, *gíz-gaz*, *bidrös-bodros*, *köröm* $\sim$ *karom* stb. Vö. LUGOSSY *Hangrendi párhuzam*. Debrecen, 1858² (jórészt értéktelen).

FÜGGELÉK.

Magyar fonológia.¹

1. §. A fonológia gondolata végső gyökereiben a lengyel származású, de élete során nagyobbrészt Oroszországban működő BAUDOUIN DE COURTENAY és részben SAUSSURE tanítására megy vissza.

A mult század utolsó negyedében előbb a kazáni, majd a szentpétervári egyetemen tanít BAUDOUIN DE COURTENAY, és előadásaiiban hang-történeti problémák mellett sokat foglalkozik a hangváltások kérdéseivel is. Észreveszi, hogy különbség van az ú. n. korrelációs és divergenciás váltakozások, s ennek megfelelően a korrelatív és divergens hangok között. A korrelatív hangoknak ugyanis kapcsolatuk van a nyelvi jelentésekkel, a divergens hangoknál ilyen kapcsolatról nem lehet szó. Mivel e különbségeknek nagy fontossága van a hangváltások tekintetében is, BAUDOUIN DE COURTENAY történeti vonatkozásban is kidolgozva elgondolását, megírja a «Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen» (Strassburg, 1895) című könyvét, de ez a nyugati

¹ GOMBOCZ ZOLTÁN az 1932/33. tanév II. felében «Magyar fonétika és fonológia» címen hirdetett előadásaiiban a többi közt beszélt a magyar fonológia és morfonológia néhány fontosabb kérdéséről is. E fejtegetésekről készültek ugyan hallgatói feljegyzések, de egy sem olyan, amelyet GOMBOCZ maga is látott volna. Összegyűjtött műveinek kiadását gondozó bizottság megbízásából mégis megkíséreltem megállapítani az előadások vázát és gondolatmenetét, annak az egyetlenegy jegyzetnek az alapján, amely rendelkezésemre bocsátott.

A rekonstruálásnál gondosan igyekeztem eljárni, különösen vigyázva arra, hogy a lényegen lehetőleg semmit se torzítsak, de azért a Függelék-ben foglaltak tudományos felhasználásánál természetesen megfelelő óvatosság ajánlatos. *Laziczius Gyula.*

nyelvészetben nem igen kelt hatást, már csak nehézkes fogalmazása miatt sem.

Annál nagyobb a hatásuk BAUDOIN DE COURTENAY gondolatainak Oroszországban, különösen tanítványai körében. A kazáni tanítványok közül KRUSEVSKIJ, a szentpéterváriak közül SCERBA válik ki, és ők nemcsak átveszik mesterük tanításait, hanem világosan megszövegezzé, tovább is fejlesztik.

Nyugaton is történnek azért kísérletek a hangok és a jelentések viszonyának a tisztázására. Ezek a próbálkozások némileg későbbiek, mint BAUDOIN DE COURTENAY-éi, és szórványosak is, úgy hogy nem tudnak szerves elgondolássá alakulni. Mikor azonban a világháború utáni orosz forradalmak elől menekült nyelvészek a magukkal hozott tanokat fonológia néven felújítják, a talaj már Nyugaton is elő van készítve, és így gyors elterjedésüknek mi sem állja útját.

A felújításnak első állomása a hágai nemzetközi nyelvész-kongresszus (1928). Itt TRUBETZKOJ, JAKOBSON és KARCEVSKIJ — mondhaman orosz menekültek — közös beadványban azt javasolják a kongresszusnak, hogy az egyes nyelvek hanganyagának leíró s történeti feldolgozásánál ezentúl azok az elvek alkalmaztassanak, amelyeket BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai már régen kidolgoztak, kiegészítve azokkal az elvekkel, amelyek SAUSSURE közben ismertté vált tanításaiból következnek. A kongresszus helyeslőleg veszi tudomásul a kezdeményt.

A következő évben (1929) Prágában gyűl össze a nemzetközi nyelvész-világ ama része, amely szlavisztikával foglalkozik. E kongresszus alkalmából két kiadvány-kötet jelenik meg. Az egyik elegyes tartalommal, a többi közt TRUBETZKOJ, JAKOBSON, MATHESIUS stb. fonológiai tanulmányaival, a másik JAKOBSON munkája az orosz nyelv fonológiai fejlődéséről («Remarques sur l'évolution phonologique du russe»). A felújított tanok hatása most még elevenebb, mint volt Hágában, és mikor felvetődik a terv, hogy nemzetközi munkaközösséget kell létesíteni az összes ismertebb nyelvek fonológiai feldolgozására, a tervhez sokan csatlakoznak. A meginduló munka egységesítése céljából TRUBETZKOJ, JAKOBSON és MATHESIUS egy terminológiai tervezetet dolgoz ki, és ezt az első fonológus konferencia (Prága, 1930. december) a további kutatás alapjául elfogadja.

A fonológia kialakulására l. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába. Budapest, 1932 (NyK. XLVIII, 1—).

2. §. A fonológiai elgondolások középpontjában a fonémák kérdése áll.

Ismeretes, hogy minden hang, amelyet kiejtünk, nyomot hagy lel-

künkben, mégpedig akusztiko-motorikus emlékkép alakjában. E lelki hangkép mellett áll a reális értelemben vett hang, mint az artikuláló szervek mozgásának akusztikai eredménye.

A hangkép mint lelki valóság a nyelv állományához tartozik, míg az artikuláló mozgások és azok akusztikai produktumai a beszéd síkjára valók. Ez utóbbiakkal a genetikus és akusztikai fonétika foglalkozik, s mi is ezt csináltuk, amikor az előbbieken sorra vettük a különféle képzési mozgásokat és a segítségükkel képezett magyar beszédhangokat. Hátra volna még a hangképek vizsgálata, amely már a fonológia körébe vág.

A fonológia nem minden lélektani hangképpel foglalkozik, hanem csak azokkal, amelyeknek a nyelvi rendszer szempontjából funkciójuk van.

Milyen funkciója lehet azonban egy hangképnek? Jelentési funkciója, de persze nem olyan értelemben, mint a szónak, csak értelemmeghatározó, jelentéskülönböztető funkciója. Azokat a hangképeket, amelyeknek egy-egy nyelvben ilyen funkciójuk van, fonémáknak, magyarul hangjeleknek nevezük. A hangjel kifejezés jelzi, hogy az illető hangképnek a fenti értelemben köze van a jelentéshez.

Itt mindjárt felvetődhet a kérdés, vajjon egy nyelv hangképrendszere azonos-e az illető nyelv hangjelrendszerével? A felelet az, hogy nem. A hangképrendszer minden nyelvben gazdagabb a hangjelrendszerénél, mert bár minden hangjel hangkép, de nem minden hangkép hangjel is egyúttal. A magyarban pl. a két rendszer majdnem egyezik, de azért nyelvünkben is van néhány hangkép, amelyet nem tekinthetünk hangjelnek. Ilyen pl. az *ŋ* és a *ʒ*. Ezeknek jelentéskülönböztető szerepük nincs. Az előbbi csak *k* és *g* előtt fordul elő (pl. *tsɨŋk*, *tʂɔŋk*, *lɛŋg*, *lʒɛŋg*). Mivel ebben a helyzetben *n* nem lehetséges (*hãng* van, de *hãng* nincs), jelentéskülönböztetésről nem lehet szó. A *ʒ* viszont csak a *p*-re és *k*-ra végződő igék felszólító módjában jelentkezik (pl. *lopʒ*, *rãkʒ*). Minthogy a *j* ilyen helyzetben nem fordul elő, a *ʒ*-nek nincs jelentéskülönböztető funkciója.

A franciában van pl. zöngétlen *r* is meg *l* is. Ezek hangképek, de szintén nem hangjelek, nem fonémák.

A hangjelek funkcióköre nem azonos. Vannak hangjelek, amelyeket a nyelv jobban felhasznál jelentéskülönböztetésre, mint másokat. Ha az *ã—ã* különbséget összevetjük az *o—õ* ill. *õ—ȭ* különbséggel, azt látjuk, hogy amíg az *ã—ã* széles körben: szó elején, szó belsejében, szó végén egyaránt bírhat jelentéskülönböztető funkcióval (vö. *ãlom—ãlom*, *hãt—hãt*, *ãdnã—ãdnã*), addig az *o—õ* ill. *õ—ȭ* felhasználása (pl. *oda—õda*, *tõr—tõr*) már szűkebb körű: magyarban a szó végén nem érvényesül.

3. §. Azokat a hangképeket, amelyeknek jelentéskülönböztető szerepük nincs, a fonémákkal szemben variánsoknak, változatoknak hívjuk. A variánsok okozta variációk extrafonológikus jellegűek.

Többféle variációt különböztethetünk meg. Ha a variáció a fonétikai helyzettől függ, akkor kombinatorikus variációval (variation combinatoire) van dolgunk. Ilyen a magyarban pl. a *k* és az előbb képzett *k̄* viszonya. Hogy melyik jelentkezik a kettő közül, azt mindig a környező hangok döntenek el, de a *k̄*-nak a *k*-val szemben nincs jelentéskülönböztető szerepe. Ilyen továbbá az *m*-mel szemben annak labiodentalis változata, az *m̄*, amely csak *v* és *f* előtt fordul elő, pl. *hám̄vã*, *sãm̄fej̄t̄õ*. A *j* és *ç* szintén kombinatorikus variációt alkotnak egymással.

Kombinatorikus variáció esetén a fonikus sajátágaikban különböző hangképek közül azt, amelyik kevésbé függ a fonétika helyzettől és ennek megfelelően többféle helyzetben fordul elő, fővariánsnak, a környezettől inkább függőt pedig mellékvariánsnak hívjuk. A magyarban pl. a *ç* a *j*-vel szemben ilyen mellékvariáns.

Ha a variáció tagjairól nem lehet megállapítani, hogy melyik a fő- és melyik a mellékvariáns, mert mindegyik csak bizonyos helyzetben fordul elő, akkor egyenrangú kombinatorikus változatokról beszélünk. A magyar *k* fonémával kapcsolatban jelentkező variációnál a *k̄* és a *k* ilyen egyenrangú variánsoknak tekinthetők.

A fonémák korrelációjánál (l. alább) szintén jelentkezik variáció, mint a korreláció kísérő jelensége. A magyar rövid magánhangzó-fonémák nemcsak mennyiségben különböznek megfelelő hosszú párjuktól, hanem abban is, hogy széles ejtéssel képződnek, míg a megfelelő hosszúak szűk ejtésűek. Ennek a különbségnek nincs jelentésdifferenciáló szerepe. Az ilyen variációt kísérő variációnak (variation concomitante) nevezzük.

Beszélhetünk még stiláris variációról (variation stylistique) is. Ez a fajta variáció az érzelmileg erősen színezett beszédben fordul elő. A magyar *dehogy* affektív ejtésben sokszor hallható így is: *dēhogy*. Az első szótag magánhangzóinak mennyiségkülönbsége stiláris variációt alkot.

4. §. A jelentésdifferenciáló hangképek, a fonémák viszonya kétféle lehet: 1. korrelatív és 2. asszociatív.

Ha a hangjelek egyik csoportját egy fonikus sajáttság választja el egy másik csoporttól, amelynél ez a fonikus sajáttság hiányzik, akkor azt mondjuk, hogy a két csoport megfelelő tagjai korrelatív viszonyban állnak egymással.

Az ilyen viszony alapján megállapítható k o r r e l á c i ó k a magyarban a következők:

a) a z ö n g é s é s z ö n g é t l e n hangjelek korrelációja. A zöngesség és ennek hiánya nem vonul ugyan végig az egész magyar hangjelrendszeren, de azért elég szép számmal vannak olyan fonémák, amelyek zöngés-zöngétlen korrelatív párokat alkotnak.

A zárhangoknál és az affrikátáknál mindenütt érvényesül ez a korreláció, vö. *b-p, d-t, g-k; dz-ts, dz-tš, dj-tš*. A réshangoknál csak a *v-f, z-s, ž-š* párok vannak meg, a *j* korrelatív hangjelpárja már hiányzik. Mivel a nasalisoknak és a liquidáknak csak a zöngés válfajai használatosak a rendes (nem susogó) magyar ejtésben, ezeknél zöngés-zöngétlen korrelációról nem lehet szó.

A magyarban nagy szerepet játszik ez a zöngés-zöngétlen ellentét, de azért az idetartozó fonéma-párok jelentéskülönböztető funkcióját nem egyformán használja fel a nyelv. Nagy a felhasználása a *p-b* párnak; pl. *por-bor, ropog-robog, lép-láb*; a *t-d* párnak: pl. *tér-dér, vétek-védek, hat-had*; a *k-g* párnak: pl. *kép-gép, akár-agár, rak-rag*; a *f-v* párnak: pl. *fél-vél, kefes-keves, R. réf-rév*; a *s-z* párnak: pl. *szár-zár, köszön-közön, kész-kéz*; a *š-ž* párnak: pl. *sír-zsír, basa-bazsa, darás-darázs*. Az affrikátáknál már kisebb a felhasználás mérve. A *tš-dj* pl. a szó elején egyáltalán nem érvényesül, a szó közepén igen, pl. *atyát-agyát*.

b) A n y i l t é s z á r t hangjelek korrelációja. A mai magyarban ebből a szempontból csak az *ε-e* (a példákban *e-ē*) pár jön számba. Pl. *ne-nē, leve-lēve, levél-lēvel, veszek-vēszek* stb. Vö. fr. *dais-dē*.

c) A h o s s z ú é s r ö v i d fonémák korrelációja. A zöngés-zöngétlen korreláció mellett ez a legfontosabb korrelációknak.

Ha a magyar hangok quantitását nézzük, az időtartamadatokból a fonetikai quantitásnak meglepő sokfélesége derül ki. Fonológiailag viszont elég két quantitást megkülönböztetnünk: a rövid és a hosszú hangok quantitását. Pl. *tör-tṛr* (*tör* nincs).

Vannak nyelvek azonban, ahol fonológiailag is három quantitásfokot kell számon tartanunk. Így pl. a lappban, ahol a rövideken és hosszúakon kívül vannak félhosszú hangok is fonológiai szereppel.

A magyarban mind a magánhangzó, mind a mássalhangzó hangjeleknél érvényesül ez a korreláció. Magánhangzó fonémáink közül rövidek az *u, ü, i, o, ő, e, ε, á*, hosszúak az *ū, ū, ī, ō, ǒ, ē, ā*. A rövidek közül az *ε*-nek és az *á*-nak nincs fonológiai szereppel bíró megfelelő hosszú párja: az *ē* és az *ā* ugyanis a quantitáson kívül nyelvallásban ill. ajakműködésben is eltér tőlük.

Ami mármost e korreláció felhasználását illeti, az *o-ō, ő-ǒ, e-ē* párok-

nak meglehetősen nagy szerepük van a magyarban, vö. *por-pór, tör-tór, még-még* stb. Az említett párok közül az *e-ē* felhasználása kisebb mérvű, mint az *ö-ō* páré, vö. *török-török-török*. Az *u-ū, ü-ü, i-ī* felhasználási foka általában kisebb, mint az előző csoporté, és az egyes párok között itt is vannak különbségek, vö. *hurok-húrok, buja-búja, fül-fül, hitt-hítt, hídd-hídd, irt-írt, ivás-ívás*. A két nem harmonikus hangjelpár, az *á-ā* és az *ε-ē* felhasználása már megint széles körű, vö. *kapa-kápa, hat-hát, vad-vád, mar-már, mer-mér, ver-vér, kert-kért, fele-fele* stb.

A mássalhangzók quantitásának kihasználása is különböző a magyarban, vö. *kel-kell, hal-hall, lak-lakk*, de pl. a *m-mm, f-ff* pár szókülönböztető szerepére nem igen tudunk példát.

Nyelvenként is nagyon különböző a quantitás nyelvi szerepe. A finnben pl. nagyon jelentős, vö. *tuulen* «szélnek a» — *tulen* «jövök» — *tullen* «jövém» — *tuullen* «mikor a szél fúj». Az olyan nyelvekben, amelyekben a quantitás a fonétikai körülményektől függ, a quantitásnak rendszerint nincs fonológiai szerepe. Példa rá az orosz, ahol a magánhangzók rövid vagy hosszú ejtése attól függ, hogy az illető hangzó hangsúlytalan-e vagy hangsúlyos.

Az ilyen nyelvben, mint az orosz, ahol a hangsúly szabad, a h a n g s ú l y o s és h a n g s ú l y t a l a n fonémák korrelációjáról is beszélhetünk. A magyarban a hangsúly általában kötött, értelem-differenciáló szerepe tehát nincs. Érzelemkifejezés esetén azonban már vannak hangsúlyeltolódások (pl. *le · hetetlen — lehetet · len*). Ilyenkor stilisztikai szerepük van a hangsúlyviszonyoknak.

Vannak nyelvek, amelyekben a szó hanglejtése, intonációja is fontos fonológiaiailag. A korrelációk dolgában ez úgy nyilatkozik meg, hogy a különböző intonációjú hangjelek is korrelatív ellentéteket alkotnak. A magyar szó intonációjának nem lévén fonológiai szerepe, i n t o n á c i ó s korrelációról a magyarban nem lehet beszélni.

A fonémák asszociatív viszonyára vö. a palatalis-velaris-labialis-illabialis magánhangzóharmóniát.

5. §. Az eddigiekben a hangjelek jelentéskülönböztető szerepével foglalkoztunk a magukban álló szavakkal kapcsolatban. A hangjeleknek azonban grammatikai, közelebbről alaktani szerepük is lehet. Azokat a hangjeleket, amelyeknek alaktani funkciójuk van, m o r f o n é m á k n a k hívjuk.

A hangjelek az egyes nyelvekben sokszor alaktani váltakozásokat tüntetnek fel. E váltakozások többfélekélet lehetnek.

a) Alaktanilag váltakozhat egy hangjel a korrelatív párjával. Említettük, hogy a magyarban az *e* és az *ε* között korrelatív a viszony. E két

hangjel váltakozása alaktanilag nagyon jelentős, vö. *hintettek* (mult idő több. 3. sz.) ~ *hintettek* (ua. a causativumban), *intettek* ~ *intettek*, *melegebbsen* (loc.) ~ *melegebbsen* (modalis) stb. Ilyen váltakozó párok még: *ē-e*, pl. *lélék* ~ *lélkēt*; *ē~ε*, pl. *kéz* ~ *kezet*; *ā—ā*, pl. *sugár* ~ *sugarat*; *ī~i*, pl. *víz* ~ *vizet*; *ū~u*, pl. *út* ~ *utat*; *ü~ü*, pl. *tűz* ~ *tüzet*; *z~zz*, pl. *tűz* ~ *tűzz*; *s~ss*, pl. *nyes* ~ *nyess* stb.

b) Az alaktani váltakozás két nem korrelatív hangjel között is lehetséges. Az *ō* és az *ā* hangjelek nem korrelációt, hanem dizjunkciót alkotnak a magyarban, de az alaktani paradigmákon belül sokszor váltakoznak, pl. *bíró* ~ *bírák*. Ilyen váltakozó dizjunkt párok még az *ā~o*, pl. *halál* ~ *holt*; *ε—ō*, pl. *telik* ~ *tölt* stb. Az idg. nyelvek ablaut-soros alakjai is nagyrészt ide tartoznak, vö. ném. *trink-* ~ *trank-* ~ *trunk-*; ang. *foot* (egyes sz.) ~ *feet* (több.) stb.

c) A hangjel váltakozhat alaktanilag egy hangjel-csoporttal is. Pl. *ó~avas*, *ló~lovas*, *ő~övé* stb.

d) Végül váltakozhat alaktanilag a hangjel egy hanghiánnyal (zéro phonique). Ide valók a finnből a *jalka* ~ *jalan* (nyugati), *käte* ~ *käen* (keleti) stb. A magyarból a *bokor* ~ *bokrot* típusú váltakozások említethetők itt.

6. §. Nemcsak szó- és alaktani fonológiát különböztethetünk meg, hanem *s z i n t a k t i k a* t is. A hanglejtés, amellyel a magyarban szavakat differenciálni nem lehet, a szófonológia szempontjából extrafonológikus jellegű. A mondathanglejtéshez viszont fontos szintaktikai jelentéskülönböztető szerep fűződik. Vö. pl. egy kijelentés és egy eldöntendő kérdés hanglejtését.

HANGTÖRTÉNET.

Tájékoztató.

GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a kolozsvári tudományegyetemen helyettesítő minőségben az 1918—1919. tanév I. félévében még Kolozsvárt tartott egyik előadása: «Magyar és finnugor összehasonlító hangtan». A budapesti tudományegyetem ny. r. tanáráként tartott előadásai sorában «Hangtörténet» szerepelt: 1921—1922. I., 1924—1925. I., 1929—1930. II., 1932—1933. II. Mint a berlini tudományegyetem vendégtanárának egyik előadása 1927—1928. II.: «Geschichte des ungarischen Vokalismus». (Ezek az adatok egyetemi előadásainak ÚRHEGYI EMILIA összeállította jegyzékéből: MNy. XXXII, 87—90 valók.)

Magyar Történeli Nyelvtan címen adott rendszerezésének III. részeként «H a n g t a n II. Hangtörténet» felirattal Budapest 1925-ről keltezve adta ki könyomatban a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete nyilván az 1924—1925. tanév I. felében tartott előadást. A *Magyar Történeli Nyelvtan* II. részének második tagjaként lát napvilágot a «H a n g t a n II. Hangtörténet» szintén az említett Bajtársi Egyesület könyomatos kiadványaként DR. MARTINKOVICS LAJOS másolatában 1926., illetőleg a belső címlapon 1925. évszámmal. — Jelen kiadásunkhoz e 2. kiadás — néhány helyen bővített és tökéletesített — szövegét vettük alapul. Ezek a jegyzetek többünk tudomása szerint GOMBOCZ felügyelete és ellenőrzése mellett készültek. Már csak ezért sem gondolhattunk jelentékenyebb módosításokra. Mindamellet bizonyos változtatásokat szükségesnek tartottunk, olyanokat, amelyeket GOMBOCZ — amint őt ismertük — maga is kétségtelenül megtett volna, ha munkáját nyomdába adta volna. Így az adatokban, főképen a szórványemlékek keltezésében vagy az irodalmi utalásokban esett több hibát kijavítottunk, a szerkezetet néhány új címnek a beiktatásával, nyomdai külsőségek alkalmazásával, bekezdések átcsoportosításával tagoltabbá, áttekinthetőbbé törekedtünk tenni, a jelölésekben előforduló egyenlenségeket lehetőleg kiküszöböltük, itt-ott a kifejezéseken, fogalmazáson is alakítottunk valamit. Egy-két pótlást jegyzetben helyeztünk el P. D. jelzettel.

Még azt jegyezzük meg, hogy GOMBOCZ tanítványaitól kapott felvilágosítások szerint az ő későbbi hangtörténeli előadásai ehhez a jegyzetéhez igazodtak.

I.

Bevezetés.

1. Korszakbeosztás. — A hangváltozásoknak nemcsak földrajzi, hanem időrendi határaik is vannak: a változás egy bizonyos korban megindul, s egy bizonyos idő (néhány évtized, egy-két század) múltán ismét befejeződik. A magyar hangtörténet, midőn a magyar nyelv történeti korában végbement változásokat összeállítja, azokat a kisebb-nagyobb szabályossággal végbement változásokat, amelyeknek eredményeképpen a mai magyar hangrendszer létrejött, természetesen igyekszik az egyes változások geográfiai és kronológiai határait, viszonylagos időrendjét is megállapítani. A könnyebb időrendi tájékozódás kívánatosá teszi, hogy a sokezer esztendőös finnugor és magyar hangtörténetet kisebb korszakokra osszuk.

1. A finnugor kor: a finnugor népek az őshazában területi kapcsolatban élnek, s egy többé-kevésbé egységes nyelvet, a finnugor ősnyelvet beszélnek.

2. Az ugor kor: a vogul-osztjak-magyar nyelvegység kora.

3. Az előmagyar kor (die vorungarische Periode; la période protohongroise): a magyaroknak a többi ugor népektől való elszakadásától az ősmagyar kor kezdetéig.

4. Az ősmagyar (urungarisch, hongrois initiale) kor: az előmagyar kor végétől kb. Kr. u. 1000-ig. Ősmagyaroknak nevezem azt a nyelvalkotót, amelyre a nyelvemlékek és a nyelvjárások segítségével visszakövetkeztethetünk. A régi török hatás már az ősmagyar korba esik.

5. Az ómagyar (altungarisch, vieux hongrois) kor: 1000-tól kb. a XIV. század közepéig.

6. A középmagyar (mittelungarisch, moyen hongrois) kor: a XIV. század közepe tájától Károli Gáspár és Pázmány Péter koráig.

E beosztásban csak az előmagyar és ősmagyar korszak megkülönböztetése szorul némi megvilágításra.

Tudnivaló, hogy a finnugor szókezdő *p- magyar megfelelője f- [vö. vog. *pun-*, osztj. *pon-*, f. *puno-* ~ m. *fon-* | vog. *pil-*, oszt. *pal-*, f.

pelkää- ~ m. *jël-* ige | stb. (vö. SZINNYEI, NyH.⁶ 25, 46, 144)]. A változás menete nyilván ez volt: $*p- > *p'- > *p\varphi- > f-$. E változás egyes mozzanatai sem a magyar nyelvemlékekből (vagy nyelvjárásokból), sem a legközelebbi rokon obi-ugor nyelvekből nem mutathatók ki (a *p*-aspiratiója a tremjugani osztják nyelvjárásban nyilván újabb fejlemény), tehát az eredeti $*p$ -nek spiranssá válása nyilván a magyarságnak az obi-ugor népektől való elválása után, de az ősmagyar korszak kezdete előtt ment végbe.

Időrendi tekintetben másképp ítélendő meg a finnugor $*k- >$ magyar *h*- változás [vö. vog. *χūräm, kūräm*, osztj. *χōlām, k'ōlām*, f. *kolme* ~ m. *három* | vog. *kōl-, χōl-*, osztj. *k'al-, χvl-*, f. *kuole-* ~ m. *hal* ige | stb. (NyH.⁶ 24)]. A fejlődés menete ez volt: $*k- > *k'- > k\chi- > \chi- > h-$. Mivel a finnugor $*k-$ képviselője a legközelebbi rokon nyelvekben is *k*- mellett *k'*- és χ -, feltehetjük, hogy a jelzett fejlődés első fázisai már az ugor nyelvegység korában megindultak. Másfelől az idetartozó finnugor szavakban a mai laryngalis *h*- helyén az Árpád-korban χ -hangértékű *ch*- jelölést találunk [vö. HB.: *choltat*, HB.: *chomw*, HB.: *charmuk*, JókK.: *charmad*, VárReg.: *Chod, Nogione* a. m. *hadnagy*, 1359: «Paulus dictus *Chollo*» (OkISz.) stb.] (vö. MELICH: NyK. XLIV, 333 kk.), tehát a fejlődés utolsó fázisa az Árpád-korba esik. Ennélfogva fel kell tennünk, hogy a $k- > h-$ változás már az ugor korban megindult, folytatódott az előmagyar korban s befejeződött az ősmagyar korszakban.

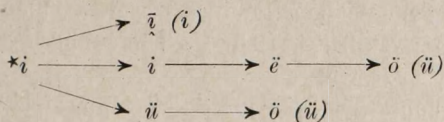
Az előmagyar korszakban végbement hangváltozások tárgyalása a finnugor összehasonlító hangtan feladata; a magyar hangtörténet az ősmagyar korszakkal kezdődik.

2. A nyelvvizsgálat módjai. — A synchronikus nyelvvizsgálat a nyelvet csupán egy szempontból, a beszélő egyének szempontjából tekintheti. Egyetlen feladata annak a megállapítása, hogy a nyelvi jel milyen mértékben él a beszélők tudatában, milyen értéke van a kollektív tudatban élő jelrendszerben.

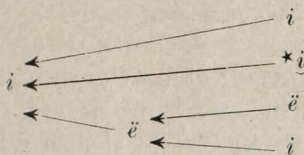
Ezzel szemben a történeti nyelvvizsgálat szempontja anyagával szemben kettős lehet. Kiindulhat bármely adott nyelvvalakból, s a történeti fejlődés folyamán visszafelé haladva, keresheti az illető nyelvi jelenség legrégebb alakját, a vizsgált nyelvi jel forrását, ill. forrásait. Ez az *ascendens* tárgyalásmód (méthode rétrospective). De kiindulhatunk valamely nyelvi jelenség legrégebb alakjából is, s a valószínű fejlődés menetét követve, vizsgálhatjuk egy vagy több irányú fejlődését. Ez a *descendens* tárgyalásmód (méthode prospective). E két tárgyalásmód nemcsak módszerében különbözik, hanem a nyelvfejlődésről is más-más átnézeti képet nyújt. Így pl. a történeti hang-

tan táblázatai különbözni fognak, a szerint, amint az egyik vagy a másik módszert alkalmazzuk. Az ősmagyar *i descendens fejlődési sora így alakul:

Ezzel szemben a mai *i* forrásai (ascendens, retrospectiv átnézet):

Az alábbiakban a magyar hangtörténet descendens vázlatát adjuk.

(Vö.: FERDINAND DE SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Paris, 1922.² 128, 291 kk. — Y. WICHMANN: FUF. Anz. IV, 11.)

3. A hangtörténet forrásai. — A hangtörténet legfontosabb forrásai a nyelvemlékek. Minél több, különböző korból való nyelvemlék áll rendelkezésünkre, annál pontosabban megfigyelhetjük a végbement hangváltozásokat, megállapíthatjuk földrajzi és időrendi határaikat.

Ha írott emlékeink adatait a magyar hangtörténet számára értékesíteni akarjuk, mindig figyelembe kell vennünk, hogy hangjelölésük nem fonétikus (vö. Fonétika 19a. §.): ugyanannak a betűnek igen gyakran több hangértéke, s ugyanannak a hangnak több jele van. — Pl. régi emlékeink az *o* betűt négy különböző hang: *o*, $\bar{o}$, $\ddot{o}$, $\ddot{ö}$ jelölésére használják: *o*: 1055: *hodu* | $\bar{o}$: 1193: *aldo cut* = *áldó kút* (Oklsz.) | $\ddot{o}$: 1211: *Nom uolou* (NyK. XXXIV, 410) = *Nöm*-a.m. *nem* | $\ddot{ö}$: 1285: *Sen egethopathaka* (Oklsz.) = *Szén égető*-. Az Árpád-korban az *u* betű hangértékei: *u*: 1055: *utu* | $\bar{u}$: 1240 k.: *Nul* = *nyúl* (Oklsz.) | $\ddot{u}$: 1276: *Gyung* = *gyüngy* 'gemma' | $\ddot{ü}$: 1226 k.: *Cuz fa*: tollhiba *tuz fa* = *tűz fa* h. (Oklsz.) | *v*, $\bar{v}$: 1211: *Nom uolou* = *-volou* a. m. *való*; stb.

Másfelől nyelvemlékeink ugyanazt a hangot többféle betűvel is jelölik. A *k* hang jelei a *k* betűn kívül: *c*: 1055: *cues* | *q*: 1095/XIII. sz.: *buqr* | *qu*: 1211: *Queurus* olv. *këürüs* = *kőrös*-[fa] (Oklsz.) | *ch*: 1251: *chuchinus* olv. *kükínüs* a. m. *kökényes* (Oklsz.). Az *s* hang jelei a Jókai-

kódex első két lapján: *fz*: JókK. 1: *fzent* | *z*: JókK. 1, 2: *zent*, *zylettett* | *f*: JókK. 1, 2: *fentsegnek*, *fent* stb.

A betűk hangértékének megállapításánál mindenekelőtt az illető nyelvemlék hangjelölését kell tanulmányozni, a különféle nyelvemlékek jelölését összevetni, s ha lehet, a jelölésmód (betűalak) eredetét megállapítani.

Különösen fontos, ha ugyanaz a szó több alphabetum jegyeivel van felírva. Hogy pl. az 1225: *s cil cuz* (OkISz.), 1239: *Wag cuz* (OkISz.), 1240: *Rabakuz* (OkISz.) adatok *u* betűje csakugyan *ü*-nek olvasandó, azt kétségtelenné teszük Konstantinos Porphyrogennetos Ἀτελχούζου, Ἐτὲλ καὶ χουζού adatai, amelyekben az *ou* betűcsoport csak *ü*-nek olvasható. A *besenyő* népnévnek görög Πατζινάροι, Πατζινάροι, Πατζινάριαι, arab بجاناك, ill. بجاناك, cyrill *nevenzeu* (az ú. n. Nesztor-féle krónikában) és latin betűs: régi magyar *beseneu* (OkISz., EtSz. I, 381) feljegyzései alapján kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy eredeti török nemzeti nevük *Bečenek*, ill. *Bečener* volt (vö. GOMBOCZ: MNy. XII, 281–2).

Figyelembe veendő az is, hogy a kiejtés megváltozását nem mindig követi nyomon a hangjelölés megváltozása. Valószínű pl., hogy a KT. *nekunc*, *hyrunc* adatai így olvasandók: *nekönk*, *hírönk*, mert a megfelelő mélyhangú alakban a magánhangzó nem *u*, hanem már *o* (vö. SZINNYEI: NyK. XLIII, 118, MELICH: MNy. XIII, 6).

4. A tulajdonnevek. — A magyar hangtörténet forrásai között nevezetes szerepet játszanak a tulajdonnevek is, különösen az ómagyar korban, amelyből összefüggő nyelvemlékünk nem sok maradt fenn. Az Árpád-kori latin oklevelekben előforduló magyar szavak jelentékeny része tulajdonnév (személynév, helynév), amelyeknek köznevi eredete gyakran könnyen felismerhető. Az 1211. évi tihanyi összeírásban: «In uilla *Kecu* isti sunt exequiales... *Wnoca*... *Wlues*... *Somorou*... *Numuogi*...» (W. I, 110) = *kék*, *unoka*, *ölyves*, *szomorú*, *nemvagy*. A dömösi prépostság 1138/1329-ből való adománylevelében: «In uilla *Sahu* sunt allatores *Salis*... *Halaldi*, *Maradek*, *Forkos*... *Wosos*... *Numarek*... *Wendeg*... *Aianduk*...» (MonStrig. I, 94) = *sáht* t. i. só, *haláld*, *maradék*, *farkas*, *vasas*, *nyomorék*, *vendég*, *ajándék*.

E tulajdonnevek ugyanazon hangtörvények szerint fejlődnek, mint a köznevek. Mikor a köznevekben az eredeti *yt* hangcsoport *ít*-vé vált: *rohtonc* KT. > *rajtunk* | *tonoht u a n a n a c* GyulGl. > *tanojt*- | német *schlecht* > m. *selejt* stb., ugyanakkor e változás a tulajdonnevekben is végbement: *Achtum* Vita S. Ger., *Ohtum* Anonymus > *Ajton(y)* | 1397, 1427, 1436: *Dechtar* (< cseh *Dechtář*) > *Dejtár* | 1332–1337: *Mochtin*

(< felnémet *Machtin*) > *Majtény* stb. Az ómagyar *Kris* folyónév [vö. *Κρίσις* Konst. Porph. | *Crisius*, *Cris* Anonymus; az oláh *Criș*, erd. szász *Kreisch* < *Krisch* az ómagyarból] > *Kérés* > *Körös* fejlődése párhuzamos az ómagyar *kriszt* [1256: *cryst* ut (Oklsz.)] > *kérészt* > *köröszt* köznévvé (< szláv *krīstū*) fejlődésével (vö. MELICH: MNy. II, 55).

5. A jövevényszavak. — A hangtörténet értékes következtetéseket vonhat le a jövevényszavakból is. A jövevényszavak, ha meghonosodtak, ugyanazon törvények szerint fejlődnek, mint az átvevő nyelv eredeti szókészlete; részt vesznek mindazon változásokban, amelyek az átvevő nyelvben az átvétel után végbemennek. Különösen fontos a jövevényszavak vallomása az olyan korokra nézve, amelyekből nem állanak írott emlékek rendelkezésünkre. Tudvalévő, hogy a finnugor **ŋk* ~ **ŋg* hangviszonynak a magyarban *g*, az **nt* ~ **nd* hangviszonynak *d* felel meg; pl. f. *onki*: gen. *ongen* ~ m. *ág* | f. *tunke*: 1. szem. *tungen* ~ m. *dág* || f. *lintu*: gen. *linnun*, vog. *lunt* ~ m. *lúd* | f. *kunta*, vog. *žōnt* ~ m. *had* (vö. NyH.⁶ 39—40). Viszont a honfoglalás-előtti bolgár-török jövevényszavak *ŋg* és *nd* hangcsoportja a magyarban változatlanul megmaradt: bolg.-tör. **tāngir* > m. *tengér* | tör. **tāngil* > m. *tengely* || tör. *kāndir* > m. *kendér* (vö. BTLw. 168—9). Ezt csak úgy érthetjük, ha feltesszük, hogy az *ŋg* > *g*, *nd* > *d* változás a magyarban a török hatáskor előtt már befejeződött.

A kaj-horvát, szlovén *vlasī* (többes; egyszáma *vlah*), a szlovén *pinkofuŝti* (*bīnkošti*, *fīnkošti* < ófelnémet. *zi pfīnkustin* többes dat.) magyar megfelelője olasz, *pūnkōzsd*. Ebből viszont azt kell következtetnünk, hogy a magyarban a szóvégi rövid *i* lekopása a legrégebb szláv jövevényszavak átvétele után ment végbe (vö. MELICH: MNy. VI, 16).

De nemcsak az átvevő, hanem az átadó nyelv hangállapotára is vonhatunk következtetéseket. A magyar hangtörténet szempontjából tehát a magyarból a szomszédos népek nyelvbe átkerült régi jövevényszavak tanulmányozása is gyümölcsöző. A szerb-horvátban régi magyar jövevényszavakban az *ur*+consonans > *ru*+consonans lett: magyar *Ursoua* Anonymus 44. §. olv. *uršova* (> mai *Orsova*) > szerb *Rušava* (vö. MELICH: Baudouin de Courtenay-Emlék. 1921. 112 kk). Tehát a szerb-horvát *rusag* 'Staat, Provinz, Region' csak ómagyar *urszág* [vö.: *uruzag* HB.; 1211: «ioubagio *Vrzac*» (Oklsz.); *vrszag* SchlSzó], nem pedig *ország* átvétele lehet (vö. MELICH: NyK. XXXV, 477).

A jövevényszavakból való hangtörténeti következtetéseinknél nagy körültekintéssel kell eljárunk, s mindig számba kell vennünk a hanghelyettesítés lehetőségeit. Közismert dolog ugyanis, hogy

nyelvkeveredésnél az átvevő nyelv az olyan hangot, amely saját hangrendszeréből hiányzik, a hozzá legközelebb eső hanggal helyettesíti. Pl. a német a francia *ʒ* helyett *š*-t, a francia *ɔ* helyett *ong*-ot mond: *journal* h. *šurnal*, *salon* h. *salong* stb. Ha a török *öküz*, *ögüz* alakokkal szemben az ómagyarban *ükür*, a mai nyelvben *ökör* alakot találunk, ebből mitsem következtethetünk az átvett bolgár-török alakvocalismusára; a magyarban a török hatás idejében sem *ö*, sem *ü* hang nem volt, s így a bolgár-török **ökür* a magyarba hanghelyettesítéssel csak **ëkir* alakban kerülhetett át.

A tótba átkerült *h*- kezdetű magyar jövevényszavak egy része a tótban *ch*-, másik része (ez a gyakoribb eset) *h*- szókezdetet tüntet fel: t. *chaseň* < m. *haszon*, t. *chýr* < m. *hír*, t. *chyba* < m. *hiba* stb.; ellenben: t. *hajdúch* < m. *hajdú*, t. *herčok* < m. *hörcsök*, t. *hintov* < *hintó* stb. Amazok régibb, emezek fiatalabb jövevényszavak. Mindemellett helytelen volna a kettős megfelelelésből arra következtetni, hogy akkor, midőn a magyar *haszon*, *hír*, *hiba* a tótba átkerült, a magyar szavak szókezdő hangja nem *h*-, hanem még *χ*- volt. A tótban ma van *χ*- hang, meg *h*- is: *chvost*, *chvála* ~ *hrnčiar*, *hrada*; csakhogy a tótban régebben (a XIII. század előtt?) nem volt *h* hang: ez újabb fejlemény eredeti *g*-ből (*hrnčiar* < *grnčiar*, *hrada* < *grada*). Tehát az átadáskor a magyar *haszon*, *hír*, *hiba* szókezdő hangja akár *ch*, akár *h* volt, a tótba e szavak csak *ch*-val (az utóbbi esetben hanghelyettesítéssel) kerülhettek át. (Vö. MELICH: NyK. XXXIX, 342.)

II.

A magánhangzók.

Irodalom: SIMONYI ZSIGMOND, A régi nyelvemlékek olvasásáról: Nyr. VIII—IX. — MUNKÁCSI BERNÁT, A magyar magánhangzók történetéhez: NyK. XXV, 168, 257. — SZINNYEI JÓZSEF, Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?: Nyr. XXIV, 145, 193. — BALASSA JÓZSEF, Hogy hangzott nyelvünk az Árpádok korában?: Nyr. XXV, 58, 151. — SZAMOTA ISTVÁN, A tihanyi apátság 1055-i alapító levele, mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke: NyK. XXV, 129. — SZINNYEI JÓZSEF, Középkori nyelvemlékeink olvasása: NyK. XXVII, 361. — MELICH JÁNOS, Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez: NyK. XXXIV, 132, XXXV, 113. — GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar *a*-hangok történetéhez: NyK. XXXIX, 229. — GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar magánhangzók történetéből: MNy. VIII, 97. —

SZINNYEI JÓZSEF, A magyar magánhangzók történetéhez: NyK. XLII, 1, XLIII, 102. — WICHMANN GYÖRGY, A moldvai csángó magánhangzók történetéből: Nyr. XXXVII, 193, 241, 303. — SIMONYI—BALASSA, Tüzetes magyar nyelvtan. 1896. I, 1—207. (Elavult.)

Az *u* hangok.

6. Az *u* hangok fejlődése kétirányú. A szavak egy részében az egész nyelvtörténeten végig megőrzi hangszínét, különösen egytagú szavakban: *dug*, *dúl*, *húg* (vö. mégis *hugunk*? LevT. I, 89), *húgy* 'urina', *húgy* 'stella', *hull*, *húny*, *húr*, *hús*, *húsz*, *kút*, *lúd*, *lúg*, *múlik*, *nyúl* 'lepus', *nyuszt*, *nyúz*, *rúd*, *rúg*, *szúr*, *tud*, *túl*, *új*, *újj* 'manica', *újj* 'digitus', *úszik*, *út*, *zug* stb. A hangszín állandóságát a felsorolt szavakban, amelyek javarészt a magyar nyelv finnugor szókészletéhez tartoznak, a magánhangzó hosszúsága, ill. szűk ejtése (vö. Fonétika 30. §.) magyarázza.

Az esetek egy részében eredeti hosszúsággal van dolgunk: *új* ~ f. *uite-* (vö. SETÄLÄ: JSFOu. XIV, 3:36) || *nyúl* 'lepus' < előm. *ńsvul ~ zürj. *ńimal*, md. *numolo*, lp. *ńuammel* (NyH.⁶ 138) | *nyuszt* [1344: *Nuz*, 1346: *Nuuz* (OkISz.)] < előm. *ńuszvs ~ osztj. *ńořšs*, vog. *ńuzs*, f. É. *nucise-* (NyH.⁶ 43) | *túl* ~ vog. *tuřl* 'onnan' (NyH.⁶ 151) || *dug* ~ vog. *tuy-*, md. *tongo-*, f. *tunke-* (NyH.⁶ 39) | *húgy* 'stella' ~ vog. *kõńś* (NyH.⁶ 136) | *húgy* 'urina' ~ vog. *řuńś* nomen, *k'ũńś-* verbum (NyK. XXXIX, 227) | *tud* ~ f. *tunte-*, lp. K. *tommta-* (NyH.⁶ 40) | *zug* ~ osztj. *soy* nomen (NyH.⁶ 155) || *lúg* < szerb-horv. *lũg*, szlov. *lũg* (*lũg*) (BERNEKER, EtWb. I, 744).

Más esetekben a tőhangzó eredete szerint (s nyilván az ősmagyarban is) rövid volt: *uszik* ~ vog., zürj. *uř-*, md. *uje-*, f. *ui-* (NyH.⁶ 149) | *újj* 'digitus' ~ vog. *tuř*, osztj. *tuř* (NyH.⁶ 134) | *újj* 'manica' ~ vog. *tajt*, osztj. *tit*, zürj. *soi*, eser. *řokř* (PAASONEN, S-laute 69—70) || *kút* < bolg-tör. *kudu, vö. oszm., kún *kucu*, ujj. *kudur* (vö. BTLw. 107). Az ilyen esetekben a magyarban másodlagos nyúlás történt, részben nyilván a tövégi rövid magánhangzó lekopásával kapcsolatban (mintegy «Dehnstufe»; a tőhangzó megnyúlására vö. még 29., 30., 37.): 1055: *utu*, *uru* (vö. *uruzag* HB.) > (1240 után) *út*, *úr* = *ũt*, *ũr*. (Vö. HORGER: MNy. X, 109.)

7. Az eredeti hosszú *ú* a többtagú szavak első szótagjában is megmarad: *búza* [vö. 1193: *Buzad*, 1213: *Buza* VárReg. 119. §.] < bolg-tör. *bũzai, vö. oszm. *burđai*, kojb. *puřđai*, mong. *burđai* stb. (EtSz. I, 585—6) | *tulok* [vö. 1318: *Tulucmezey*, 1324/1377: *Thuluk-*,

1343: *Tuluk*, 1503: *Thwlok* (Oklsz.) < *tuγuluk, vö. mong. *tuγul* 'ua.' (vö. BTLw. 132).

8. Többtagú szavak első tagjában az ősmagyar *u* az ómagyar kor vége felé egy fokkal nyiltabbá: *o*-vá válik: Finnugor szavak: 1086/XII—XIII. sz.: *huzeu*, 1193: *Huze-*, 1252: *Huze-*, 1265: *Huzzyo*, 1269: *Huzze* stb. (Oklsz.) olv. *huszëu*, *huszé*, *husszjó*, *husszé*; *huzzv*, *huzzu* JókK. 3, 14 ~ 1258: *hoziw*, 1285: *hoziu*, 1312: *Hozev*, 1326: *Hozyou* (Oklsz.) olv. *hoszju*, *hoszeu*, *hoszjou* | 1193, 1210: *humerou*, 1256: *Humuro-*, 1275: *Humorow*, 1361: *Humorou* stb. (Oklsz.) ~ 1247: *Homorou*, 1269: *Homorod* stb. (Oklsz.) (~ f. *kumara*, *kumaro* NyH.⁶ 86). — Török jövevényszavak: 1055: *humuk*, *humuc*, *humca*, 1086/XII—XIII. sz.: *humuch*, 1264, 1269, 1300, 1308, 1386: *humuk*, *Humuk* (Oklsz.) ~ 1239: *Pap homoka*, *Hegeshomok* (Oklsz.), 1329, 1359: *homok* (Oklsz.¹) < bolg.-tör. *γumak (vö. BTLw. 84, 148) | 1200 k.: *tvmas* Anonymus 35. §. olv. *Turmás* (a *v* jel Anonymusnál csak az *ur*, és sohasem az *or* rövidítése, vö. *tvbari*, *uocatr* = *turbari*, *uocatur*, *fatvholm* 15. §. = *sáturholm*; vö. MELICH: MNy. XIII, 47), ma: *Tormás*, a Nyitra folyó egyik patakja; 1264, 1300, 1330, 1347: *Turmas*, *turmas*, *Thurmas* (Oklsz.) ~ 1252: *Tormas*, 1437: *Thorma* (Oklsz.) < bolg.-tör. *turma* (vö. BTLw. 131, 148) | 1086/XII—XIII. sz.: *Qumlou-*, 1212: *Cumlus*, 1240: *Cumlo-*, 1259: *Cumlous* stb. (Oklsz.) ~ 1270: *Comlous*, 1363: *Komlo-*, *Komlos* (Oklsz.) < bolg.-tör. *kumlaγ (vö. BTLw. 97, 148). — Szláv jövevényszavak: 1206: *cuhna-* (Oklsz.), 1231/1397: *Cuhna* (W. XI, 233), 1274: *Cuhnaa lli a* (CodDipl. V, 2: 162), 1327: *Kuhnya-*; 1365, 1411: *Kuhnya* (id. MELICH: NyK. XXXIV, 133) ~ 1380/1414, 1386: *Kohnya-* (Oklsz.) < szláv, vö. horv. *kühina*, szlov. *kühinja*, tót *kuhinja* stb. (vö. MELICH: MNy. VI, 342, BERNEKER, EtWb. I, 638) | 1291: *Churda uta* (MonStrig. II, 309), 1292: *Churda uta*, 1343: *Churda w th* (Oklsz.) ~ 1340/1449: *Chordaw t* (uo.) < szláv *črda (vö. MELICH: NyK. XXXIX, 40) | 1227, 1295, 1321, 1329: *Churba* (Oklsz.) ~ 1335, 1349: *Chorba* (uo.) < szláv *ščrba* (EtSz.). — Német jövevényszó: 1277, 1283: *Pulgar*, 1333: *Pulkar* (MNy. IV, 228), 1333—1334: *Purgar* (MNy. IV, 453) ~ 1359, 1373: *Polgar* (Oklsz.) < ófelnémet *purgári*, *burgári* (vö. GOMBOCZ: MNy. IV, 279, 364).

A XVI. század óta az *o* sok esetben ismét zártabbá vált: 1209, 1211: *Vnu[o]ca*, 1217: *vnucha* (Oklsz.) olv. *unuká* > 1446: *Onoka*

¹ Az no. 1194-ből idézett *Weguhomoc*, *homoc* adat, amelyre SZINYEI: NyK. XLIII, 105 is hivatkozik, törlendő, mivel az illető oklevél hamis (vö. SZENTPÉTERY, A borsmonostori apátság árpádkori okl. 14, Reg. 50).

(Oklsz.), *onoka* (NySz., MTsz.) > *unoká* < szláv, vö. szerb-horv. *ùnuk*, *vnuk*, szlov. *vnúk* (vö. MELICH: MNy. VI, 446) | 1198, 1228, 1322, 1358: *Chuda* > *csoda* (NySz.) > *csuda* < szláv *čudo* (vö. MNy. VI, 62).

9. Van néhány példánk arra is, hogy eredeti *u többtagú szavak első szótagjában is változatlanul megmarad: *Duna* [vö. ? 1223: *Duna* z el (W. I, 195), 1229: *Duna* z o r m a (Oklsz. 888)] < szláv *Dunaj*, honfoglaláselőtti jövevényyszó (vö. MELICH: MNy. II, 104, X, 153, MNyK. I, 6:8) | *csuka* [vö. 1152: *Cuka*, 1210: *Chuca* stb. (Oklsz.); de vö. *csoka* Pesti (NySz.)] < szláv *ščuka*, vö. bolg. *ščuka*, szerb *štuka*, horv. *ščuka*, szlov. *ščuka* | *puzta* [vö. 1306/1359, 1348: *Puzta*-, 1355: *Pusta* stb. (Oklsz.); vö. mégis *posztít*, *posztúl* Székelyföld (MTsz.)] < szláv *pusta*, *pusto* (MNy. VI, 63). Több példa: SZINNYEI: NyK. XLII, 5—6.

10. Néhány esetben kettős nyiltabbá válás történt: *u* > *o* > *a*: XIII. sz. eleje: *muganec* HB. > 1300 k.: *mogomnok* ÓMS. (MNy. XIX, 6) > *maga* | 1055: *ruuo*z lic u olv. *ruvosz*-liku a. m. 'rókalyuk', 1135: *Ruo*z olv. *ruosz* szn., 1211: *Ruo*z, *Ruo*zlic u (Oklsz.) > 1268: *Rou*sluk, 1270: *Rowo*zlyk, 1308: *Ruo*z (uo.) > *ravasz* (~ cser. *rěbáž*, md. *ričes* 'Fuchs' NyH.⁶ 31) | 1200 k.: *Tur*zol, *Tursol* Anonymus 16—17. §. > 1211: *Thorsol* szn. (NyK. XXXIV, 414), 1277: *Tor*zol cumanus (W. IV, 76; GYÁRFÁS II, 429: *Thor*zok) > *Tar*cal | 1086/XII—XIII. sz.: *Mur*zol (W. I, 32, 38) > 1240 k.: *Mor*zol (W. II, 25), 1252: *Mor*zol (W. II, 228) > *Mar*cal (vö. MELICH: MNy. II, 105) (< kelta *Mursella*) | Vita S. Ger., 1086/XII—XIII. sz.: *Sun*adi, 1200 k.: *Sun*ad Anonymus 44. §., XIII. sz. eleje: *Chun*ad VárReg. 363. §. > *Cson*ád (CsÁNKI V, 697) > *Csan*ád (vö. EtSz. I. 838—9).

11. A hangsúlytalan szótagbeli *u* általában egy fokkal nyiltabbá vált: 1086/XII—XIII. sz.: *bolug*, 1230: *Bolug*, 1234: *Bolugd*, 1343, 1347, 1360: *Bolug* (Oklsz.) ~ 1250: *Boloc*, 1381: *Balog* stb. (uo.) | 1211: *Boudug* (Oklsz.), XIII. sz. eleje: *bodug* HB., 1256: *Bodug*, XIV. sz.: *bbodug* GyulGl. és *bodug* KT., 1377: *Bodugh* (Oklsz.) ~ 1193: *Bodogth*, 1433: *Bodogh* stb. (Oklsz.).

Legtovább tartotta magát az *u* hang a mai -*os*, -*om* szöveg előzőjében: 1507: *Sip*ws | 1522: *Wk*ws | *hasonlatus* ÉrdyK. 8 | *harum* TihK. 19 | 1533: *halum*, *barum*, *faidalum* MURM. (máskép SZINNYEI: NyK. XLIII, 115; szerinte az -*us*, -*um* írását a latin helyesírás hatása alatt tartották meg oly késő korig).

12. Néhány esetben a tövégi rövid magánhangzó lekopásával egytagúvá vált alapszóban az *u* tőhangzó megnyúlt, az elhomályosult származékban ellenben nem, úgyhogy ugyanazon szócsaládon belül *ú* ~ *u* > *ú* ~ *o* paradigmatisztikus váltakozás keletkezett: *uru > *úr* ~ *uruszág*

[uruzag HB.], *urszág* [1211: *Vrzac*] > *ország* | *ún* ~ *undok* > *ondok* Jord., Érdy, Corn., Tel., Guary, SándK., Heltai (NySz.) (> *undok*) és *unszol* > *onszol* JókK., Bécsi, Érdy, ThewrK. (NySz.), Székelyföld (MTsz.) (> *unszol*) | *kút* ~ N. *kotu*, *kotú* 'Pfüzte, Lache' (MTsz.).

Az ü hangok.

13. Az *ü* hangok kérdése sem a finnugor összehasonlító hangtanban, sem a magyar hangtörténetben nincs tisztázva. — Nagy kérdés, hogy a finnugor alapnyelvben volt-e *ü*. A finnségben az *ü* és *ǖ* elég gyakori hang, de másodlagos fejleménynek látszik *ui* kettőshangzóból (vö. SETÄLÄ: JSFOu. XIV, 3:47—8). — Ami az ugor nyelveket illeti, egyes osztják nyelvjárásokban (különösen a berjozoviban) az *u* hang nem ritka ugyan, de nem eredeti hang, hanem az ősosztják *u folytatása: berjoz. osztj. *χut*^ε, *χua* ~ obdorszki osztj. *χul*, vachi és vaszjugani osztj. *k'ül* 'hal' | berjoz. osztj. *tur* = obd. osztj. *tur*, vachi és vaszjugani osztj. *t'ür*, *tür* 'Hals, Kehle' (vö. magyar *tor-ok*) (vö. KARJALAINEN: MSFOu. XXIII, 124, 281). — A vogulban az *ü* hang néhány esetben ösvogulnak látszik, s a rokon nyelvek palatalis magánhangzójának felel meg: vog. *tüks* ~ osztj. *sus*, *sus*, f. *syksy*, m. *ősz* | vog. *sülk* ~ zürj. *šöläl*, f. *sykke* 'köpni' stb. (vö. KANNISTO: MSFOu. XLVI, 61, MUNKÁCSI: NyK. XXV, 185).

14. Kétségtelen, hogy a magyar *ü* és *ǖ* hang sem ugor-korbeli örökség, hanem az ősmagyar korban keletkezett az *i*, ill. *ī* labialisatiója útján: *i* > *ü*, *ī* > *ǖ* (l. bővebben az *i* hangok fejezetében). Minden jel arra mutat, hogy a honfoglaláselőtti bolgár-török hatás korában a magyar még nem ismerte az *ü* hangot, s a török *ü-t* *i*-vel helyettesítette: tör. *kürän > m. *kiren (*gërény*, *görény*) | tör. *ökür > m. *ëkir (> *ökör*) stb.

A honfoglalás táján, ill. a X. században azonban már kétségtelenül volt a magyarban *ü* hang is; vö. 950 k.: *Ατελοβοζου* Konst. Porph. olv. et *ēl-küzü* (vö. MELICH: MNy. XXI, 52).

15. Az ómagyar rövid *ü* az Árpád-kor vége felé egy fokkal nyiltabbá válik: *ü* > *ö*. Ez a fejlődés a XII. és XIII. század határán indul meg: az ilyen adatokat, mint 1211: *Nomuolou* 'Nemvaló', 1075/1217: *orduksara* 'ördögsára', 1386: *Gyungyuskorthuel* csak *ö*-vel lehet olvasni: *nöm*-, *ördük*-, *-körtvél* (vö. SZINNYEI: NyK. XLIII, 122, MELICH: MNy. XIII, 2—3).

950 k.: *-xobζου* Konst. Porph. olv. *-küzü*, 1225: *scilcuz*, 1239: *Wag kuz*, 1240: *Rabakuz* stb. (OkISz.) ~ 1323: *Kosthou*,

1454: Labarczkewzy (Oklsz.) | XIII. sz. eleje: *urdung* HB, 1270: *urdug* barazdaya, 1288: *Vrdung*, 1325: *Vrdug* stb. (Oklsz.) ~ 1075/1227: *orduksara*, 1408: *Eurdewgh*, 1422: *Ewrdegh* (Oklsz.).

A XIII—XIV. század folyamán az $\ddot{u} > \ddot{o}$ változás egyre jobban terjed, s a XIV. század vége felé általánossá válik. Az u jel, mint hagyományos írássajátság még soká megmarad, noha hangértéke már legtöbbszörféle $\ddot{o}$; vö. *rohtonc* ~ *nekunc*, *hyrunc* KT. olv. *nekönk*, *hírönk* (vö. SZINNYEI: NyK. XLIII, 118, MELICH: MNy. XIII, 6, 44). Az $\ddot{u} > \ddot{o}$ értékű u jegy a XV. század elején kezd eltűnni.

Az i hang.

16. Az i vagy $í$ hangot tartalmazó egytagú szavak egy részéhez a ragoknak és képzőknek magashangú, más részéhez mélyhangú változata járul: *víz* : *víznek*, *vizes* | *szín* : *szinek*, *szines* | *hisz* : *hiszek*, *hivő*; ellenben: *nyíl* : *nyilat*, *nyilas* | *bír* : *bírunk*, *biró*. E kettősséget kétféleképpen értelmezhetjük. Vagy feltesszük, hogy a második csoportba tartozó szavak eredeti tőhangzója o vagy u volt, majd később $o, u > i$ változás történt (vö. 54.): *nyol > *nyíl*, *bor- > *bír*-, *jon > *ín* stb. Vagy pedig feltesszük azt, hogy valamikor a magyar nyelv hangzórendszerében is megvolt a velaris i hang, s ez később palatalis i -vé lett: *nyíl* > *nyil*, *ín* > *in* stb.

Az első feltevést tartja valószínűnek MELICH JÁNOS (A vegyeshangú szavakról: Szily-Emlék 32), az utóbbit SIMONYI ZSIGMOND (Egy elveszett magyar hangról: Nyr. XXXVIII, 289) és jórészt más megokolással GOMBOCZ ZOLTÁN (A magyar mélyhangú i kérdéséhez: MNy. XVI, 2, 112).

A magyarban a nyelvtörténeti korban mélyhangú i (vagy ilyenféle hang) aligha volt; legalább erre a feltevésre nyelvemlékeink hangjelölése semmiféle támasztékot nem nyújt. Ebből azonban nem következik, hogy e hang az ősmagyar vagy előmagyar nyelv hangrendszeréből is hiányzik, ill. hiányzott. A velaris i hangot (ill. az $î, ê, ã$ hangokat) a legtöbb finnugor nyelv ismeri, s a távolabbi rokon nyelvek közül a törökség hangrendszeréből sem hiányzik. Az i hang hajdani megvoltát mellett fel lehet hozni a következőket:

1. A f. *uo* (< $\ddot{o}$) megfelelője az esetek egy részében lp. *oa*, md. *u*, *o*: f. *suoli* ~ lp. *coalle* ~ md. *šulo* 'bél' | f. *nuole*- ~ lp. *njoallot* ~ md. *nola*- 'nyalni' stb. Ellenben a f. *uo* más esetekben lp. *uo*, md. *a*: f. *muoli* ~ lp. *nuolla* ~ md. *nal* 'nyil' | f. *suoni* ~ lp. *suodna* ~ md. *san* 'in'. Az utóbbi esetekben a megfelelések a többi finnugor nyelvekben így

alakulnak: zürj.-votj. *nił, niel*, osztj. *nõt, nial*, vog. É. *nāl*, AL., KL., T. *nāl*, K. *nol*, m. *nył* | zürj.-votj. *sen*, osztj. *tòn, sàn, iàn*, m. *in*. Vö. még f. *juo- ~ m. inni* | f. *juoksec* 'laufen', f. É. *kala jokseb* 'die Fische laichen' ~ m. *iv ik* stb. Ellenben a f. *uo*, lp. *oa*, md. *o, u* megfelelés eseteiben a magyarban soha sincs *i*, hanem *a* (< *o*): f. *kuole- ~ md. kulo- ~ m. hal* 'sterben' | f. *nuole- ~ md. nola- ~ m. nyal* stb. Az *in, nył* stb. szavak tőhangzója a magyar nyelvtörténet folyamán állandó. Valószínűtlen tehát az a feltevés, hogy a szórványos s aránylag kései *o, u > i* változás (vö. 54.) csupán a f. *uo ~ md. a* megfelelés eseteiben ment volna végbe (de itt viszont kivétel nélkül), míg a f. *uo ~ md. o, u* megfelelés eseteiben sohasem.

2. Azok a török egytagú szavak, amelyeknek tőhangzója *i*, ill. *î* (*ê, â*), a magyarban különböző irányban fejlődnek: tör. *sik* > m. *szék- ~ szök-* | tör. **şinşü* > m. *gyöngy ~ gyöngy*. Ellenben: tör. *syrt* > r. *szirt* (többes *szirtok*; csak a XIX. század eleje óta csapott át a magashangú szavak közé) | tör. **yr-* > m. *ir o k* | stb. E kettősség is a mellett bizonyít, hogy a török hatás korában a magyarban a palatalis *i* mellett a tőszótagban még megvolt a velaris *î* is, amely később összeesett a palatalis *i*-vel.

Az *i* hangok.

17. Az ősmagyar rövid *i* hármasként fejlődik. Egy-két esetben az egész nyelvtörténet folyamán változatlanul megmarad: *sziget* [vö. 1055: *ziget*, 1109, 1186: *Sciget* stb.; számos adat a XIV. és XV. századból (OklSz.), állandóan *i* tőhangzóval; vö. mégis *zégét* Bécsi K. 72, továbbá N. *széged, széget, szüget, szöget* (MTsz.) | *isten* [vö. 1327, 1333, 1335, 1400: *Isten, Isthen* (OklSz.); vö. mégis: 1550: *esten* (RMNy. II, 70), 1554: *üsten* (MNY. VIII, 36)] | *liget* [vö. 1206: *ligoth*, 1208, 1275, 1279, 1308, 1328 stb.: *liget, lyget, ligeth* (OklSz.); vö. mégis *lúgget* Heltai (NySz.)] | *vidék* [vö. 1291: *Wydek welge*, 1418: *Wydek*, 1211: *Vidikes*, 1227: *Videkus*, 1240 k.: *Vydecus* stb. (OklSz.)] | stb. (több példa SZINNYEI: NyK. XLII, 7).

18. Az esetek túlnyomó többségében az **i* hangszíne nem állandó: részint labializálódik: *i > ü*, részint egy fokkal nyiltabbá válik: *i > ê*. Az előbbi változás az ősmagyar korban, az utóbbi az ómagyarban ment végbe.

19. Az *i* a magyar nyelvjárások egy részében már a honfoglalás előtt *ü*-vé vált, úgyhogy a honfoglalás táján s azután is több századon át az *i*-ző és az *ü*-ző nyelvjárások csoportja áll egymással szemben.

Első szótagbeli *i ~ ü*. — Finnugor szók: ősm. **szim(ü)* (vö. f. *silmä*

stb.; az *i* tőhangzóra vö. SETÄLÄ: JSFOu. XIV, 3:44—5) ~ ősm., ill. óm. *i*-ző nyelvjárási *szim* [vö. 1199: *Scim* ed, 1211: *Scimis*, 1237/1345: *Scim* (Oklsz., MNy. XVII, 28), 1297: *Zymzorma* (Oklsz.)] ~ ősm., ill. óm. *ü*-ző nyelvjárási *szüm* [vö. *zumtuchel* HB.] | ősm. *kizi ~ óm. *kiz* [vö. 1246: *kethyoukyzi* (W. VII, 213)] ~ óm. *küz(ü)* [vö. 950 k.: *-zobζov* Konst. Porph.; XIII. sz. el.: *cuzicun* HB., 1225: *scilcuz*, 1239: *Wagkuz*, 1256: *Kuzteluk* stb. (Oklsz.)] | ősm. *igy* ~ óm. *igy* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *forcosig*, 1193: *aqua Zudurig*] ~ óm. *ügy* [vö. 1434: *wyzafology* (Oklsz.)]. — Honfoglalás előtti török jövevényszók: ősm. *gyingyü (< bolg.-tör. *žinjü, vö. BTLw. 80) ~ óm. *gyüngy* [vö. 1276: *Gyungy*, 1309: *Gung*, 1292: *Gyunges*, 1305, 1311, 1323 stb.: *Gungus* (Oklsz.)] | ősm. *kisi (< bolg.-tör. *kisī) ~ óm. *kis* [vö. 1171, 1181: *quisid*, 1229: *Kysfolud* (Oklsz.)] ~ óm. *küs* [vö. 1211: *Cusit*, *Cusid*, 1232: *Kusfolud*, 1240 k.: *Kusid* (Oklsz.)]: *kicsid*.

Árpád-kori emlékeink túlnyomó részében az *ü*-ző nyelvjárások alakjait találjuk.

Az *i*-ből keletkezett *ü* az Árpád-kor vége felé egy fokkal nyiltabbá válik (vö. 15.).

(Vö. MELICH: MNy. XIII, 3, XXI, 52, LOSONCZI: NyK. XLIV, 374 kk.)

20. Az *i* > *ü* változás az utolsó zárt szótagban is végbement: óm. *Timis* < bolg.-tör. *Timiš* < barbár *Tibis*, *Tibhis*; gör. *Τιμίσις* Konst. Porph. az ómagyarból; latinositva *Tymisienis* (vö. MELICH: MNyK. I, 6:53) > *Tümüs* [vö. *Thümus* waar (CSÁNKI II, 21)] | óm. *szimis* [vö. 1211: *Scimis* (Oklsz.)] > *szëmüs* [vö. 1135, 1240 k.: *Scenus*, 1212: *Zemus* (Oklsz.)].

21. Az *i* a mélyhangú szók utolsó zárt szótagjában *u*-vá válik, majd az *u* egy fokkal nyiltabbá: *i* > *u* > *o*: szláv *blatinü > óm. *bolatin*, *Bäl tin* [vö. 1055: *bolatin*, *balatin*] > *bolotun[m]* [vö. *bolotun* Anonymus 49. §., *bolotum* Kézai 19. §.] > *Balatom* VERANCICS, Diet. 118, *Balaton* | *Mápis* Herodotos, *Máπισος* Strabo, *Marisia* Jordanes stb. > óm. *Märis*, *Moris* [hazai lat. *Marisius* ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch I.; *Μορίσις* Konst. Porph. a magyarból; *Morisius* Anonymus 11. §.] > *Morus* [vö. *morus* Anonymus 11. §., 1319: *morus* (CSÁNKI V, 708)] > *Moros*, *Maros* [vö. *Moros* Vita S. Ger. 10., 21. §.] || *Sumigy* [vö. 1055: *sumig*, 1086 XII—XIII. sz.: *sumig* (Oklsz.)] > *Sumugy* [vö. 1171, 1193, 1237/1325: *sumug* (Oklsz.)] > *Somogy* | 1001?: *Baluanif* (PRT. I, 590), 1083—1095: *Baluanif* (i. h. I, 592) > 1222, 1229 stb.: *Baluanus* (Oklsz.) > *bálványos* | 1197/XV. sz.: *villa Sarif* (Hazai Okmánytár

VIII, 11) > 1231, 1270: *Sarus* (Oklsz.) > *Sáros*. (Vö. MELICH: MNy. I, 184, IX, 354, XIX, 68, JAKUBOVICH: MNy. XIX, 97, XX, 19.)

22. Az *i*-zö nyelvjárások rövid *i*-je az Árpád-kor folyamán egy fokkal nyiltabb *ë*-vé lesz. Eredeti nyelvelemek: óm. *higy* [vö. 1055: *hig*, 1193: *cueshyg*, Loaz *hyg*, 1222: *hig* mogos, 1233: *keurushig* stb.; az utolsó *i*-s alak: 1358: *Keurushyg*, *Feketewhyg* (Oklsz.)] > *hëgy* [vö. 1211: *Zaarhegy*, 1229: *Keurusheg*, 1238: *Heg* mogos, 1249: *ykerheeg* (Oklsz.)]; ugyanekkor az *ü*-zö nyelvjárásokban: *hügy* [vö. 1093: *Vg* mogos = *Hegy* magas, 1206: *turnouhuge*, 1223: *Vg* mogos (Oklsz.)] | óm. *szim* (l. fent) > *szëm* [vö. 1211: *Semd*, *Zemd*, *Zemdy*, 1240 k.: *Scemdi*, 1135: *Scemus*, 1212: *Zemus* (Oklsz.)]. — Török jövevényszó: ósm. *gyimis (< bolg.-tör. *žimiš*, vö. BTLw. 81) > óm. *gyimücs*, *gyimücs* [vö. *g.mils-*, *gimilc-* HB., 1269: *Gymulchen* olv. *gyimücs* én, 1284: *Gymulchin*, 1296: *Gymulchyn* (Oklsz.)] > *gyëmücs*, *gyëmücs* [vö. 1200 k.: *Gemelsen* Anonymus 40. §., 1251/1255: *Gemelchen*, 1320: *Solgemulche* (Oklsz.)]; óm. *ü*-zö nyelvjárásokban: *gyümücs* [vö. 1221: *Beseneugumulc*, 1255: *ghumulchyn* (Oklsz.)]. — Szláv jövevényszó: óm. *kriszt*, *kiriszt* [vö. 1238: *christut*, 1256: *crystut*, 1268/1422: *Kristuth*; 1248: *kyrist* vt, 1449: *quiristuut*] (< szláv *křistü*, vö. MNy. VI, 445) > *kërüsz*, *kërüsz* [vö. 1253: *Keruzt* vth, 1261, 1321: *Kerezturn* (Oklsz.)]; óm. *ü*-zö nyelvterületen: *kürüsz* [vö. 1272: *kuruzt* wt, 1274: *kurust* wt (Oklsz.)] | óm. *timnic (< szláv *timnica*, vö. MNy. VI, 111) > óm. *timnüc* [vö. *timnuce-* HB.] ~ *timlëc* [vö. 1341: *Timlech-* (Oklsz.)] > *tëmnëc*, *tëmlëc* [vö. 1318: *Temlecho* (Oklsz., vö. NySz., MTsz.). (Vö. MELICH: NyK. XXXIX, 22–6, GOMBOCZ, BTLw. 152–3, SZINNYEI: NyK. XLIII, 123.)

23. Az eredeti hosszú *i* az *ü*-zö nyelvjárásokban *ü*-vé válik (ugyanígy az olyan esetekben is, midőn az eredeti rövid *i* a tövégi magánhangzó lekopásával kapcsolatban nyúlik meg): óm. *fíz*, *fizü* [vö. 1055: *fiz* eg, 1093, 1086/XII–XIII sz.: *Fiz* eg, 1224/1281: *Fyzu* forku, 1252: *Surkfiz*, 1297: *Zyrfyz* (Oklsz.)] ~ *füz* [vö. 1193: *fuz* eg, 1211: *Fuz* egy, 1251/1281, 1295: *Meghefyz* stb. (Oklsz.)] | óm. *ül*, *ilés* [vö. 1256: *Wophaylese*, 1337: *Zolkylese*, 1355: *Dumbunylew* (Oklsz.)] ~ *ül*, *ülés* [vö. 1274: *Forkosylese*, 1299: *Domanvlese* (Oklsz.)], Ugyanígy: *nyíg* ~ *nyüg*, *gyül* (< bolg.-tör. **žijil-*, vö. BTLw. 81) ~ *gyül*, *szil* ~ *szül*, *tüz* ~ *tüz*, *sziz* ~ *szüz* stb.

24. A hosszú *ü* a XIV–XV. század folyamán néha nyiltabbá vált: *gyül* > *gyöl* (NySz.), *tüz* > *töz* (NySz.).

A z o h a n g.

25. Az ómagyar *o* az Árpád-kor végén egy fokkal nyiltabbá vált: *o* > *á*. — Finnugor szavak: ősm. *χodu (~ vog. *χōnt*, *kōnt*, osztj. *χānt*, f. *-kunta* NyH.⁶ 40; a finnugor alaphang *u, vö. GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 266—7) ~ óm. *hodu*, *χod* [vö. 1055: *hodu*, 1211: *Hodut*, 1225: *hodut*, 1221: *Chod*, Nogione VárReg. 102. §., 1237: *Hodnogie*, 1353: *Sebehodnogfeldy* (Oklsz.)] > *had* [vö. 1397/1416: *haduth* (Oklsz.)] | ősm. *χotu (vö. f. *kuute-*, md. *kota*, cser. *lut* stb. NyH.⁶ 24) ~ óm. *hot* [vö. 1295: *Hotlounoguta*, 1296: *Hotharast*, 1384: *Hotziget* (Oklsz.)] > *hat* [vö. 1411: *Hathaz* (Oklsz.)] | óm. *forkos* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *forkosig*, 1200 k.: *opaforcus* Anonymus 25. §., 1210: *Forcos* stb. (Oklsz.)] > *farkas* [vö. 1325: *Farcasereztewyn*, 1329: *Farkaswerew* (Oklsz.)]. — Török jövevényszavak: óm. *oprou*, *opró* [vö. 1268/1504: *Oprouseyl* (MonStrig. I, 555), 1300: *Oprod*, 1304/1464: *Oprosir* (Oklsz.)] > *apró* (< bolg.-tör. *opray, vö. BTLw. 37). — Szláv jövevényszavak: óm. *bob* [vö. 1211: *Bobzem* (Oklsz.)] > *bab* (< szláv *bobŭ*, vö. EtSz. I, 204) | óm. *boj*, *bojnuk* [vö. 1215: *Boynuc* VárReg., 1231: *Boynoc*, 1260—1270/1331: *boyseb* (Oklsz.)] > *baj*, *bajnok* (< szláv *bojŭ*, *bojnikŭ*, vö. EtSz. I, 228, 232). (Vö.: SZINNYEI: NyK. XLII, 16—23. — HORGER, A szláv *o* ~ magyar *a* kérdése: NyK. XLI, 113, XLII, 224. — De vö. ASBÓTH: NyK. XLI, 381.)

26. Többtagú szavakban az *o* a következő szótag hosszú *á*-ja előtt az ómagyar kor kezdetén hasonult: *o-á* > *á-á*. — Finnugor szavak: *hol* [vö. 1138/1329: *Holut* Wag (MonStrig. I, 98—9), *holz*, *choltat* HB., *hol* ÓMS.] ~ *hálál* [vö. *halalut*, *halalaal*, *halalnec* HB., *halal*, *halallal* ÓMS., *halalanoch* GylGl.] | *szakoszt* [vö. *zocoztia* HB.] ~ *szakáddt* [vö. 1055: *zakadat*, 1211: *Zacadat* (NyK. XXXIV, 400)] | *od* [vö. *odutta*, *odut*, *oggun* HB., 1221: *Odou* (Oklsz.)] ~ *adámás* [vö. 1211: *Adamas*, *Adomas* (PRT. X, 506), 1221: *Adamas* (W. I, 173)]. — Szláv jövevényszavak: *ápát* [vö. 1211: *Apatfeereh* (PRT. X, 508), 1221: *Apat* (Oklsz.)] < szláv *ǫpāt* (vö. EtSz. I, 110) | *ágár* [vö. 1193/1464: *agar* (MonStrig. I, 142), 1211: *Agard* (PRT. X, 515), 1219: *Agard* VárReg. 114. §.] < szláv *ǫgārŭ (vö. EtSz. I, 23) | *Kámárum*¹ [vö. 1075/XIII. sz.: *camarum* (MonStrig. I, 55), 1200 k.: *camarum* Anonymus 15. §., 1218: *Kamarniense* (MonStrig. I, 219)] < vö. szláv *komarŭ* 'diele Mücke' | *págún* [vö. a bakonybéli összeírás első részében, a XII. sz. közepéről (vö. JAKUBOVICH: MNy.

¹ *Kámárum* ? — P. D.

XX, 15): *pagandi* (OkI Sz.), 1181: *pagan*, 1211: *Pagan* (NyK. XXXIV, 411)] < szláv *poganŭ*. — Tehát az *o*-ból hasonulás útján keletkezett *á* az egész Árpád-koron végig megőrzi hangszínét, s a XIII—XIV. század határán *a*-vá lesz, vagyis: (*o*—*á*) > *á*—*á* > *a*—*á*. (Vö. SZINNYEI: Nyr. XXIV, 153, NyK. XXVII, 241—2, XLII, 9—16; GOMBOCZ, A magyar illabialis *á* történetéhez: Klebelsberg-Emlék. 155 kk.¹)

Az *e* hangok.

27. A finnugor alapnyelvben hangszín tekintetében legalább is kétféle *e* hang volt: egy zártabb és egy nyiltabb változat. E kvalitásbeli különbség nemcsak a távolabbi rokon nyelvekben: a lappban, finnben, mordvinban (vö. SETÄLÄ: JSFOu. XIV, 3:38), hanem a hozánk legközelebb álló obi-ugor nyelvekben is visszatükröződik (vö. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 172, 257).

Példák a zártabb *ë* hangra: f. *neljä* ~ vog. É. *niila*, vog. D. *niili* (~ m. *négy*: *negyed*) | f. *mene* ~ vog. *min-*, *min-* (~ m. *mën-*) | f. *veri* ~ vog. *büür* (~ m. *vér*: *vörös*) | f. *pelkää* ~ vog. *piil-*, *piil-* (~ m. *fél* ige) | stb. — Példák a nyiltabb *e* hangra: f. *käte*-, nom. *käsi* ~ vog. *kät*, *kät* (~ m. *kéz*: *kezet*) | f. *jää* ~ vog. *jäyk*, *läy* (~ m. *jég*: *jeget*) | f. É. *mältv* ~ vog. *maŭl*, *mäŭl* (~ m. *mell*) | stb. (Vö. még Losonczi: NyK. XLIV, 381.)

28. Az ősmagyarban és az őmagyar kor kezdetén három *e* hangunk volt: *ë*, *e* és *é* (= *e*, *ε*, *ē*). Pl. ősm. *nëgyi, *vëri, *lëlki, **mën-*, **ël-* stb. | ősm. *kezi, *jëgi, *ëgi, *teli 'Winter' stb. | ősm. *fëli 'félfa' (~ f. *piele* NyH.⁶ 153), *ëzi 'sapor'.

29. Azokban az eredetileg kéttagú szavakban, amelyek a tövégi rövid magánhangzó lekopása után egytagúakká váltak, az *ë* tőhangzó megnyúlt: *nëgyi > *nëgy* (~ *nëgyed*) | *vëri > *vër* (~ *vörös*) | *lëlki > *lëlk*, ill. *lëlök* (~ *lëlkëm*).

Ugyanilyen nyulás történt a többtagú szavak zárt utolsó szótagjában is: *fazëk > *fazék* (~ *fazëkat*) | *szändëk > *szándék* (vö. *szándok*) | *hajlëk > *hajlék* (vö. *hajlok*) || ősm. *kirën (< bolg.-tör. *kürän (vö. BTLw. 73) > *girën* ~ *gërën* > *gërén* [vö. 1221: *Geren* (OkI Sz.)] ~ *görény*).

30. A tövégi rövid magánhangzó lekopása után egytagúvá vált szavak *e* tőhangzója legtöbbszörre megnyúlt: *e* > *ë*: *kezi (*kezü*) > *këz* (~ *kezet*, *kezes*, *keztjü* = *keztő* t. i. *kéztévő*, *kezen* ö) | *jëgi (*jëgü*) >

¹ Összegyűjtött Művei I, 96 kk. is. — P. D.

jég (~ *jeget*) | *egi (~ f. *sää* stb. NyH.⁶ 135) > *ég* (~ *egét*) | *teli (*telü*) > *tél* (~ *telet*) | stb. || *szel (bolg.-tör. *šäl, vö. BTLw. 154) > *szél* (~ *szelet*).

Ugyanílyen nyúlás történt többtagú szavak zárt utolsó szótagjában is: *tehen* > *tehén* (~ *tehenet*) | *level* > *levél* (~ *levele*) | *kötél* > *kötél* (~ *kötelet*) | *metel* > *metél* || *szemet* (< szláv *sümeti*) > *szemét* (~ *szemetét*) | *vereb* (< szláv *vrebü) > *veréb* (~ *verebet*) (vö. MELICH: NyK. XXXIX, 38, MNy. VI, 62).

31. A megelőző fejezetben tárgyalt nyúlás eredményeképpen az Árpád-kor vége felé a magyar *e* hangok rendszere új hanggal: a hosszú nyílt *ê* (= $\bar{e}$) hanggal gazdagodott. Míg az Árpád-kori emlékek hangjelölése az *e* hangoknak sem minőségét, sem mértékét nem jelöli, néhány XV. s különösen XVI. századi emlékünkhelyesírásában a négy *e* hangnak (*ë, é, e, ê*) minősége, majd később minősége és mértéke visszatükröződik. Az *e* hangok jelölése szempontjából legfontosabb emlékeink a következők: A Bécsi és a Münchener Kódex a XV. század második feléből, ill. 1466-ból. (Vö.: PÜNKÖSTI MÁRIA, A Bécsi kódex *e*-féle hangjainak helyesírása. Bp., 1913. — BARTA BORBÁLA, A Münchener-kódex *é* és *ê* jelölései: NyK. 1918. XLV, 303; az utóbbi szerint: *e* = $\bar{e}$ | $\bar{e}$ = $\acute{e}$ | $\acute{e}$ = *e, ê*.)¹ — A Jordánszky- és az Érdy-kódex, amaz 1516- és 1519-ből, emez 1526- és 1527-ből. (Vö. SUHAJDA LAJOS, Az Érdy- és a Jordánszky-kódex kétbetűs magánhangzói: NyK. XXXI, 85, 202; szerinte *e* = *e, ê* | *ee* = $\bar{e}, \acute{e}$.) — A XVI. századi nyomtatványok közül különösen Sylvester, Heltai, Melius, Valkai, Dévai, Szegedi stb. művei. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései: NyK. XXXVIII, 1–62 szerint: $\acute{e}$ = Sylv. $\acute{e}$, Heltai, Verbőczy, Valkai *e*, Melius *e, ê*; ellenben $\acute{e}$ = Sylv. *í*, Heltai, Verbőczy, Valkai $\acute{e}$, Melius *e, é*. MELICH JÁNOS, Dévai Orthographia Ungarica-ja: M. Könyvszemle 1908. és M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 8. sz. szerint: $\acute{e}$ = Dévai *e*; $\acute{e}$ = Dévai $\bar{e}, é, e$. L. még GERHAUSER, Szegedi Theophaniájának *e*-féle hangjai: MNy. XIII, 290.

(Vö.: BUDENZ, A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú $\bar{e}$, azaz $\acute{e}$ és $\bar{e}$ -ről: MNySzlet 1860. V, 380. — IMRE SÁNDOR, Beregszászi Nagy Pál élete és munkái: NyÉrt. VII, 10: 29. — MELICH, A négyféle magyar *e*-ről: MNy. XIV, 80.)

A négyféle *e* hang további történetének vázlatát a következőkben adjuk.

32. Az eredeti zárt $\bar{e}$, valamint természetesen az *i*-ből lett $\bar{e}$

¹ Vö. TECHERT JÓZSEF, A Bécsi Kódex *e* jelöléseinek kérléséhez: MNy. XXV, 185—7. — P. D.

vagy megmarad, vagy — egyes szavakban, ill. egyes nyelvjárásokban — labializálódik: $\ddot{e} > \ddot{o}$ ($\ddot{o}$ -ző nyelvjárások). — $\ddot{O}$ -zésen első sorban az első szótagban végbement $\ddot{e} > \ddot{o}$ változást értjük. Első példái a XIII. századból: 1269: *Banafeuld*, 1291: *Keleenfeuld*, 1298: *Kereinfeuld*, 1300: *fold zuba* stb. (Oklsz.) | 1275/1281: *Zederiesuolg*, 1304: *Hideweuolg*, 1347: *Halalwolg* (Oklsz.).

Tiszta $\ddot{o}$ -ző nyelvmélekek a CzechK., KazinczyK., Tihanyi K. Az irodalmi nyelv $\ddot{e}$ -ző, de $\ddot{o}$ -ző alakok benne: *föld*, *völgy*, *zöld*, *sör*, *fél* ~ *föl* stb. Az $\ddot{o}$ -ző nyelvjárásokra vö. BALASSA, Magyar Nyelvjárások.

(Vö.: LOSONCZI, Az $\ddot{o}$ -zés története: NyK. XLIV—XLV. — MÉSZÖLY GEDEON, A HB. nem-másolat voltáról: Nyr. XXXVII, 289, Kovács M.: i. h. 417. — TRÓCSÁNYI Z., A HB. másolat-voltáról és az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változásról: NyK. XXXIX, 213. — UA., XVI. századbeli erdélyi írónk $\ddot{o}$ -zése: MNy. XII, 319. — MELICH, Az $\ddot{o}$, $\ddot{o}$ hang: MNy. XIII, 1.)

33. Egyes nyelvjárásokban (különösen az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárások területén) az $\ddot{e}$ egy fokkal nyiltabbá vált, s összeesett az eredeti e -vel: e -zés, e -ző nyelvjárások. (Vö. Losonczy, Az $\ddot{e} > e$ változásról: Szily-Emlék 26.)

34. Több ragos névszó- és igealak szóvégi zárt $\ddot{e}$ -je egy fokkal nyiltabbá vált. Így: Sing. 3. sz. birtokos személyrag: *lélkē*, *kezē*, *beszédē* (~ $\ddot{o}$; ige: *zélō* BécsiK. 11, 37, *kónūō* MünchK. 115) > *lélke*, *keze*, *beszéde* (vö. TMNy. 709, NyH.⁶ 113). — Praet. sing. 3. sz. alanyi rag.: *kérē*, *lelē*, *eresztē* [vö. *kelec* JordK. 556, *mence* 750 (l. erről NyK. XV, 68)] (~ $\ddot{o}$; ige: *idō* BécsiK. 3, 13, 26, *zélō* 10) > *kére*, *lele*, *ereszte* (vö. NyH.⁶ 105). — Perf. sing. 3. sz. tárgyas rag.: *tētē*, *vētē*, *szērztētē* [vö. *neweztee* ÉrdyK. 189, *yntettee* 236] (~ $\ddot{o}$; ige: *lōttō* BécsiK. 35) > *tette*, *vette*, *szērztette* (vö. NyH.⁶ 123). — Conditionalis praes. sing. 3. sz. alanyi rag.: *kérnē*, *tēnnē*, *vinnē* [vö. *kōzelgetnee* ÉrdyK. 235, *mennee* 157] > *kérne*, *ténne*, *vinne* (vö. NyH.⁶ 107). — Imperativus sing. 3. sz. alanyi rag.: *kérjē*, *tēgyē* > *kérje*, *tēgye* (vö. MELICH, A m. tárgyas igeragozás: M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 14. sz. 66). (Vö. SZINNYEI: NyK. XLIII, 123—4.)

35. A zárt $\acute{e}$ vagy megmarad, vagy (bizonyos nyelvjárásokban) zártabbá válik: $\acute{e} > \acute{i}$ ($\acute{i}$ -zés, $\acute{i}$ -ző nyelvjárások). — Az első $\acute{i}$ -ző adatokat a XIII. században találjuk: *ilezie* HB. olv. *ileszje* 'élessze'; *illen* 'éljen', *niha* 'néha' ÓMS.; 1251: *Chucinus*, *Chuchinus* (Oklsz.) olv. *kükínüs*. A kódexek korában $\acute{i}$ -ző alakok már a JókK.-ben: *mekkymleni* 2, *kyry uala* 38. $\acute{I}$ -ző kódexek a Döbrentei-, Teleki-, Székelyudvarhelyi (5. kéz), kevésbé következetesen a Tihanyi és Lázár Zelma-K. A XVI. századi

írók közül első sorban Sylvester. A nyelvjárások közül főképen az északkeleti nyelvjárasterület. (Vö. ARANY JÁNOS, Az *é-t é-re* váltó táj-szólásról: HátrIr. II.)

36. A XVI. század óta a nyelvterület nagy részén az *ê* egy fokkal zártabbá vált: *ê* > *é*: *jêg, kêt, têt* > *jég, kéz, tél*. Az *ê* megmaradt a palóc nyelvjárásokban: *mész, kêt, rêt, têt, bêt, jêg* (de: *édes, kék, végin*). (Vö. BALASSA, MNyjár. 83.)

Az *a* hangok.

37. Az ősmagyarban kétféle *a* hang volt: rövid illabialis *a* és hosszú illabialis *á*. A rövid illabialis *a* két irányban fejlődött: egyfelől megnyúlt: *a* > *á*, másfelől *o*-vá lett: *a* > *o*.

38. A nyúlás különösen egytagú szavakban gyakori: Török jövevényszavak: ősm. *szám, szán-, sár, ál* (< bolg.-tör. **sam, san-, *šar, *al-*) > *szám, szán, sár* 'lutum', *ál* (vö. BTLw. 139). — Szláv jövevényszavak: **gát, *kád, *rák, *mák* (< szláv *gatĭ, kadĭ, rakŭ, makŭ*) > *gát, kád, rák, mák* (vö. MELICH: NyK. XXXIX, 30 kk., HORGER: MNy. X, 9, 107).

Kéttagú szavak első szótagjában az *a* > *á* változás ritkább: Latin: *árbos, párdus, árcus* > m. *árboc, párduc, árkus*. — Török: **barsün, šatyr* > m. *bársöny, sátor* (vö. BTLw. 140).

Gyakori az *a* megnyúlása a többtagú szó utolsó zárt szótagjában is: Eredeti nyelvelemek: (?) *mádár > *madár* | *funál > *fonál* (NyH.⁶ 83). — Török jövevényszók: *szakál, sárkin, *áruszlán, oruszlán* (< bolg.-tör. *sakal, *šarkan, aryslan*) > *szakál, sárkán ~ sárkán(y), oroszlán* (vö. BTLw. 144–5, HORGER: MNy. X, 114).

39. Másfelől az illabialis *a*, különösen többtagú szók első tagjában a XII–XIII. század folyamán *o*-vá lett, ez viszont az eredeti *o*-val együtt rendszerint *a*-vá: *a* > *o* > *a*. Így: ősm. *áxszin* (< oszét *axsĭn, ašsĭn*) > óm. *áxszin, ásszun* [vö. 1150: *ahchyn*, XIII. sz. el.: *achscin* HB., 1240 k.: *Asscun* (OkISz.)] > *ohszin, ohszun* [vö. 1240 k.: *Ohzyn, Ohsun*, 1268/1347: *Oxun-* (OkISz.)] > *asszon(y)* | óm. *Áxtum* [vö. *Achtum* Vita S. Ger.] > *Ohtum* Anonymus > *Ajton* (< tör. *altyn, altun*, vö. MELICH: MNy. IX, 352) | óm. (IX–X. sz.) *Máris* [vö. *Μάρις* Herod., *Μάριος* Strabo, *Marisia* Jordanes] > *Moris* [vö. *Μορισης* Konst. Porph., *Morisius* Anonymus 11., 44. §.] > *Morus* (vö. *Morus* Anonymus uo., 1228, 1289, 1325: fluuius *Morus* (ZIMMERMANN–WERNER, Urkb. I.)] > *Maros* (vö. MELICH: MNyK. I, 6: 52–3) | óm. *Balatin, Bolatin* [vö. 1055: *balatin, bolatin*] > *Bolotun* Anonymus, *Bolotum* Kézai > *Balaton* (l. EtSz.) | óm. *Alup (< tör. *Alp, Alyp*, vö. Gombocz: MNy.

XI, 345) > *Olup* [vö. 1055: *olup*, 1138/1329: *Olup* (MonStrig. I, 91, 95), *Oluptulm* a Anonymus 8., 10. §. stb.] > *Alap* hn.

Néhány esetben az *ä*-ből keletkezett *o* megmaradt, vagy más irányba fejlődött. Így: szláv **batü* > m. **bät* > *bot* | besenyő-tör. **Aslu* 'frumentum' > m. *Oslu* szn. [vö. 1222, 1228: *Oslu*, *Oslu* (W. VI, 222, 407)] > *Osl*, *Ost*-ffy (vö. GOMBOCZ: MNy. XX, 23) | szláv *jaremba* > óm. **järembä* > **joromba* > *irumbu* (vö. MELICH: MNy. XX, 173). — A szláv *javorü* fanévek első szótagbeli *ä*-ja a magyarban részben megnyúlt: *jávor* > *jávor*, részben *o*-vá lett: **jähör* > **johor*; ez utóbbiból egyfelől: *ihor* [vö. 1233, 1242, 1269 stb.: *ihor*, *yhor* (Oklsz.) > *ihar*, másfelől *johar* [vö. 1337: *johar* fa (Oklsz.)] > *juhar* fejlődött (vö. MELICH, előadás a M. Nyelvtud. Társ.-ban).

(Vö.: MELICH. A magyar *ä*-hang Árpád-kori előzőjének jelölése: NyK. XXXV, 113, MNy. IX, 353; GOMBOCZ: Klebelsberg-Emlék. 158, 161¹.)

40. Többszótagú szavak utolsó zárt szótagjában az *ä* > *o* (> *a*) változás ritkább: **mädär* > *modor* [vö. 1240 k.: *Modor*, 1211: *Modoros*, *Modorod* 'madaras, madarad (demin.)'] | bolg.-tör. **tözak*, ? **tüzak* (vö. csag. *tozda*, mong. *tozoda*, vö. BTLw. 133) > m. *túzak* || az **-ät*-deverbális névszóképző is részint *-ät* (vö. *szakadät*), részint *-ot* [vö. *kinzot via twl* HB.] alakú.

41. A szóvégen az illabialis *ä* az egész Árpád-koron végig változatlanul megmarad, majd közbeeső *o* fok nélkül labializálódik: *ä* > *a*. Mégpedig: tőszó végén: *fä* [vö. 1055: *kurtuelfa* stb. (Oklsz.)] > *fa* | 3. sz. birtokos személyrag *-ä* [vö. 1055: *uta*, *azaa*, *holma* olv. *utä*, *aszää*, *holmä*; 1211: *-faya* olv. *fäjä* stb.] > *-a* | igei személyragokban: *-ä* [vö. *odutta*, *munda*, *uola* HB. olv. *oduttä*, *mundä*, *volä*] > *-a*. (Vö. SZINNYEI: Nyr. XXIV, 149, NyK. XLII, 9.)

A XV–XVI. század óta bekövetkezett zártabbá válás.

42. Míg az ómagyar korban a magánhangzó-rendszer fejlődésének a nyiltabbá válás egyik jellemző vonása (*i* > *ë*, *u* > *o*, *ü* > *ö*, *o* > *a*), addig a XV–XVI. század óta igen sok esetben a magánhangzók zártabbá válását figyelhetjük meg. Így lesz:

ë > *i*. — *kërály*, *këält*, *mënd*, *mëly*, *ërány* (NySz.) > *király*, *kiält*, *mind*, *mily*, *irány* | praes. 3. sz. sing. tárgyias személyrag: *jegyze*, *tekintë* [vö. *furisete* KT., *idvözeite* DöbrK. 89, *yegyze* JókK. 126, *tekynte* ÉrsK.

¹ Összegyűjtött Művei I, 100, 103 is. — P. D.

570] > *jegyzi, tekinti* (vö. MELICH, Tárgyas ragozás 3—4, 65) | infinitivus : *keresnē, mēnnē* [vö. *meg keresne* JókK. 42, *meenne* ÉrdyK. 393] > *keresni, mēnni* (vö. MELICH i. m. 12).

ö > ü. — *csötörtök, gyölekezet, szönetlen, köld, gyömölcs* (NySz., OklSz.) > *csütörtök, gyülekezet, szünetlen, küld, gyümölcs* | praes. plur. 1. sz. alanyi rag.: *kérönk, félönk* > *kérünk, félünk* (TMNy. 602) | egy birtok több birtokos 1. sz.: *helyönk, népönk* WinklK. 138 > *helyünk, népünk* (vö. TMNy. 713).

o > u. — *boborék, bozogán, csoda, joh, bocsó* (NySz.) > *buborék, buzogány, csuda, juh, bucsú* | praes. plur. 1. sz. alanyi: *adonk, váronk, járonk* > *adunk, várunk, járunk* | egy birtok több birtokos 1. sz.: *házonk, gondonk* > *házunk, gondunk* (vö. TMNy. 713) | egy birtok több birtokos 3. sz.: *dolgok, fájok* > *dolguk, fájuk* (vö. TMNy. 715).

é > i (i). — *kén, kémél, kéncs, sér, hér* (NySz.) > *kín, kémel, kincs, sír* 'sepulchrum', *hír* | a nomen possessi -i képzője < -é: *télé, nádé* > *téli, nádi* (vö. NyH.⁶ 95, TMNy. 580).

ö > ü (ü). — *tő, szöcs, gyöl, bön, töz* (NySz.) > *tű, szücs, gyül, bün, tűz* || *féső, csöngető, *kösöntő* > *fésű, csöngetyű, kösöntyű* (MNY. VII, 246) | *kező, kékszemő* > *kezü, kékszemű* (vö. NyH.⁶ 97) | *keserő* > *keserű* | *rendöl* (NySz.) > *rëndül* (vö. NyH.⁶ 74).

á > ú (u). — *bóbíta: búb* || *furó* > *furú, furu* | *nagylábó, kétágó* > *nagylábú, kétágú* | *fordól, indól* > *fordúl, indul* | *savanyó* > *savanyú*.
(Vö. MELICH, Tárgyas ragozás 67.)

A kettőshangzók.

43. Mig a mai magyar nyelv a kettőshangzók közül csak az *i* simulóhangúakat ismeri (vö. Fonétika 33—35. §.), az ómagyar és ősmagyar nyelv diftongus-rendszere jóval gazdagabb volt. Ezek a kettőshangzók azonban az ómagyar-kor vége felé jórészt monoftongizálódtak.

1. Óm. *au* > *ou* > *ó*.

Szó elején v. belsejében: bolg.-tör. **aꝛul, *aꝛyl* > ósm. **áꝛul* > óm. *oꝛul* [vö. 1211: *Bureuohul* (OklSz.)] ~ *oul* [vö. 1297: *Luoul* (OklSz.)] > *ól* [vö. 1307: *Gyznouolfeu* (OklSz.)] | tör. *čauka* (vö. szláv *čavka*) > m. *csauká* [vö. 1138/1329: *Cauka* (MonStrig. I, 90)] > *csouka* [vö. 1211: *Choucha*, 1240 k.: *Covka*, 1332, 1337: *Chouka kw* (OklSz.)] > *csóka* || lat. *Mauritius* > m. **Mauric, Mauruc* [vö. 1211: *Mauruz*] > *Mouruc* [vö. 1198: *Mouruc* (MNY. X, 277), 1211: *Mouroz* (OklSz.)] > *Móroc, Móric*.

Szó végén: bolg.-tör. **žysnar* > ósm. *gyisznar* > óm. *gyisznau*

[vö. 1055: *gisnar*] > *gyisznoŭ* [vö. 1267/1380: *Gyznou-* (Oklsz.)] > *gyiszno* [1364/1399: *Gyzno-* (Oklsz.)] ~ *disznó* || óm. igenévi *ászár* [vö. 1055: *nogu azah fehe rea*] > *oszou* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *Qumlouozou* (Oklsz.)] > *oszó* [vö. 1240: *Cumloozo* (Oklsz.)] ~ *aszó*. — Az *-au* írásmóddal utoljára az 1211. evi tihanyi összeírásban találkozunk: *Wardau*, *Moglau*, *Summorau*; az *-ou* a XII. század elejétől általános; az első *o*-s írásmód 1181: *haió*, 1193: *aldocut* (vö. JAKUBOVICH: MNy. XIX, 78 kk.).

Van példa arra is, hogy a szóvégi *au* kettőshangzó (vagy a belőle fejlődött *ou*) első eleme elhasonul: *au* (vagy *ou*) > *eu*: *oszou > *oszēu* [vö. 1252: *oscevpotok*, 1270: *Ozevpotok* (Oklsz.)] | ósm. *burayn, *buray (< tör. *burayn, vö. BTLw. 51) > *burau > *burou > *burēu* [vö. 1211: *Bureuohul* (Oklsz.)]. Hasonló eredetű lesz ezek diftongusa is: óm. *huszēu* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *huzeu brazda*, 1270: *Huzerheg* stb. (Oklsz.)] | *losēu* [vö. 1231?: *Loseuduna* (W. XI, 224)] | *vorēu* [vö. 1342: *Worrewlabvelgu* (Oklsz.)] | stb. — A további fejlődés folyamán az *eu* vagy *é*-vé lesz: *huszé* [vö. 1193: *hucearc* (Oklsz.)] | *voré* [vö. 1265: *Worreozowelgy* (Oklsz.)] | *oszé* [vö. 1222: *Ozeag* (Oklsz.)], vagy emelkedő diftongussá válik: *ēu* > *eu* > *iu*: *huszjá*, *varjú*, *aszjú* stb. (L. bővebben Alaktan 56.)

2. Óm. *eü* > *ö*.

Szó elején v. belsejében: bolg.-tör. **äwir-*, *äwir-* (vö. BTLw. 112) > óm. *eür-* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *eurim*, 1211: *Euren* stb. (Oklsz.)] > *ör-* (vö. *öröl*).

Szó végén: óm. igenévi *mēneŭ* [vö. 1055: *meneh*] > *mēneü* > *menö* (vö. NyH.⁶ 80—2).

Úgy látszik, a szóvégi *-eü* kettőshangzó helyét szórványosan *ei* foglalta el, s ez később *é*-vé vált: *beseneü* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *Beseneu* (Oklsz.), 1221: *Beseneugumule* stb. (uo.)] > *besenei* [vö. 1211: *Beseneytu* (Oklsz., NyK. XXXIV, 395)] | *feketeü* [vö. 1211: *Feketeu*, 1256: *feketew*, *Feketeufa*, 1268: *Feketeuholm* stb. (Oklsz.)] ~ *feketei* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *Feketeydi* szn. (uo.)] | *kesereü* [vö. 1211: *Qesereu*, 1237: *Kesereu* stb. (Oklsz.)] ~ *keserei* [vö. 1228: *Keserey* szn. (Oklsz.)] | *késeü* [vö. 1198: «*Seruos... Hamard, Qeseud, Warou...*»] ~ *kesei* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *Keseydi* (MNy. XX, 15)] | *feü* [vö. 1211: *Feud*, *feud* szn. (Oklsz.)] ~ *feid* [vö. 1138/1329: *Feidi* (MonStrig. I, 93)] | *szēleü* a. m. *szőlő* [vö. 1234: *Feusceleu*, 1254: *Sceleuscer* stb. (Oklsz.)] ~ *szēlei* [vö. 1336: *Kukeniuszeley* (Oklsz.), *aligha* birtokos személyragos alak] | kétes: 1288: *Marcelneygaya* (értsd: 'Marcelnédiója' vagy 'Marcelnejédiója?'); 1354:

Bankneytereme (értsd: 'Bánknéterme' vagy 'Bánknejeterme'?). — Talán a *fekető* (ill. *feketeü*) ~ *feketé*, *szöllő* ~ *szöllé*-féle alakpárokat az *ëü* > *eü* változás magyarázza.

3. Óm. *ái*.

Szó végén. — Első eleme éppen úgy fejlődött, mint a simplex. Egyfelől megnyúlt: *ái* > *áĩ* > -*á* (> *á* > *a*), másfelől *o*-vá változott: *áĩ* > *oĩ* > *aĩ*.

Példák az első irányú változásra: bolg.-tör. *būzai > ősm. **būzaĩ* > *būzá (vö. *būzát*) > *būzá* > *būza* (vö. BTLw. 55, EtSz. I. 585—6) | bolg.-tör. *bakai > ősm. **bákaĩ* > *boká > *boká* > *boka* (vö. GOMBOCZ: MNy. VIII, 403—4) | szláv *Dunaj* > m. *Dunáĩ* > *Duná* > *Duná* > *Duna* (vö. MELICH: MNyK. I, 6:8). — Valószínűleg ugyanigy fejlődött a 3. sz. birtokos személyragos *foka*, *útja*, valamint a perf. 3. sz. tárgyas *várta*, *adta*-féle alakok szóvégi magánhangzója is: **fukáĩ* > *fuká > *fuká* > *foka* | **vártaĩ* > *vártá > *vártá* > *várta*. (L. 41. és vö. SZINNYEI: MNy. XI, 1.)

Példák a második irányú változásra: *tulváj > *tulvoj* [vö. 1216: *Tolwoy* VárReg. 242. §., 1298: *Thulwoy* (Oklsz.)] > *tolvaj* || **Uraĩ* (az *úr* deminutivuma) > *Uroĩ* [vö. 1221: *Vroy* (CSÁNKI II, 807)] > *Uraj* hn. Vas m. | **Holmáĩ* (a *halom* demin.-a) > *Holmoĩ* [vö. 1234/1243: *Holmoy* (W. VI, 547)] > *Halmaj* hn. Abaúj m. (l. PAIS: MNy. X, 131) | *Ápáĩ* (-j demin. képzővel < tör. *apa*, vö. GOMBOCZ: MNy. XI, 344) szn.-hn. > *Opoĩ* [vö. 1213: *Opoy* VárReg. 167, 1238: *Opoy* (W. VII, 61), 1248 stb.: *Opoy* «terra» (i. h. 264, 328)] > *Apaj* hn. Pozsony, Pest, Zala m. | *Ábaĩ* (-j demin. képzővel < tör. *aba*, vö. MNy. XI, 343) > *Oboĩ* [vö. 1211: *Oboy* szn. (W. I, 121)] > *Abaj* hn. Zemplén, Hont m. | 1211: *Bolosoy* (a *Balázs* becézője? > *Balozsaj* hn. Vas m. (LIPSZKY, Rep.) || szláv *gnajĭ* > m. *ganaj*.

Az *oĩ* (valószínűleg *ëĩ* fokon keresztül) *éĩ* > *é* irányba is fejlődött: 1254: *Vrej* (CodDipl. IV, 2:258) (ma: *Uraj* Vas m., l. fentebb); 1237: *Urej* szn. (CodDipl. IV, 1:80) | 1332—1337. pápai tizedlajstrom: *Holme* (CSÁNKI I, 208) olv. *Holmé* (ma: *Halmaj* Abaúj m., l. fentebb) | 1220: *Giontoy* hn. VárReg. 105. §. ~ ma: *Gyánté*. Így érthető: *ganaj* mellett *ganéj* [vö. 1544: *ganeit* (Oklsz.)] és *gané* [vö. *gane* SermDom.], N. *ganyé* (MTsz.) | *paraj* mellett *paréj* [vö. 1544: *pareyt* (Oklsz.)] és *paré* | *taraj*, *karaj* mellett *taréj* és *taré*, *karéj* és *karé*.

(Máskép PAIS: MNy. X, 131.)

4. Óm. *ëĩ* > *eĩ* > *é* (> *ë* > *e*).

Szó belsejében: bolg.-tör. *kōik (vö. csuv. *kōvak*, tör. *kōk*, l. RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1:15) > ősm. *kēiki > óm. *kēik* [vö.

1216: *keyc k e n d*, 1229: *Keyc f e v*, 1231/1397: *Keyk u s*, utolsó adat 1386-ból: *Keyk v t a* (Oklsz.) > *kék* [első adat 1240 k.: *Kec* (Oklsz.)] (vö. GOMBOCZ: MNy. XX, 174) | 1083—1095: *ueinic* (PRT. I. 562) olv. *vëinik*, 1213, 1223: *Weinic* (W. I, 130, VI, 361), 1240 k.: *Weynuch* (W. II, 14) olv. *vëinik* > *Vének* hn. Győr m. (CSÁNKI III, 562, MELICH, SzJöv. I, 2: 130) | 1211: *Veynus* szn. (NyK. XXXIV, 414) olv. *vëinüs* > 1240 k.: *Venus* (Oklsz.); az utóbbi két név valószínűleg a *Venceslav* becéző alakja; az Oklsz. helytelenül *vénés* 'ältlich'-nek értelmezi.

Szó végén: szláv *Andrej* > m. *Endré > *Endrë* > *Endre* (vö. MELICH: MNy. VI, 157; másképp SzJöv. I, 2: 155) | 1247 k.: *Vrkey* hn. (HazaiOkm. III, 9), 1268: *Vrkey* (MonStrig. I, 558) > 1402: *Vrke*, 1422: *Wrkee*, *Wrke* (CSÁNKI III, 510) olv. *Űrké* vagy *Űrke* (ma: *Űrkény* Komárom m.).

Az *-i* nomen p ssessi képző < *ëi* (NyH.⁶ 95): 1213: *Vrsei* VárReg. 143. §. olv. *Űrsëi*, 1261/1294: *vrsey*, villa in com. Strig. (MonStrig. I, 570) > *Űrsi*, t. i. 'Űrs úré' | 1268: terra *Mogorey* (HazaiOkm. III, 15) olv. *Mogyorëi*, 1277: *Mogorey* (W. IV, 94) > 1279: *Mogore* (HazaiOkm. III, 31) > *Magyari* Somogy m. (CSÁNKI II, 626).

Az *-e* birtokrag < *ëi* (vö. MELICH: MNy. VI, 156): 1156: *Sa u l s c e k e i* (MonStrig. I, 508) a. m. *Sa u l s e k e*.

5. Ősm. *u*.

Szó végén: egyfelől *-ú*, másfelől *-ou* > *-ó* lett: ősm. *luu > óm. *lú* [vö. 1297: *lu o ù l*, 1319: *lu o c u l*, 1346: *Lw f e w* (Oklsz.)] ~ óm. *lou* [vö. 1193: *lovacol*, 1295: *Hotlounoguta* (Oklsz.) olv. *Hotlounogyutá*] > *ló* (l. bővebben Alaktan 60.) | óm. *çomuü* [vö. *chomw* HB.] > *homú* [vö. 1211: *homu h o l m* (Oklsz.)] > *hamú* | bolg.-tör. *kapuŕ (BTLw. 90) > ősm. *kápuŕ > óm. *kopuu* [vö. 1162: *copuu* (MNy. VI, 156)] > *kopou* [vö. 1288: *Copou* (Oklsz.)] ~ *kopú*, *kapú* [vö. 1216/1230: *C v c o p u* (Oklsz.)]. (Vö. WICHMANN: Nyr. XXXVII, 244, MELICH: MNy. VI, 155—6, GOMBOCZ: MNy. XVIII, 203.)

6. Ősm. *iü > *üü* > *ü* ~ *ëü* > *ö*.

Szó belsejében: bolg.-tör. *šiwrik (vö. GOMBOCZ: MNy. XIII, 188) > ősm. *siürrik* > óm. *sëürëk, *sëürëg > *söreg*.

Szó végén: ősm. *kiü > óm. *küü > *kü* [vö. 1093/1399: *Hurozku*, 1216/1230: *Cvcopu*, 1240: *Cuzepku*, 1252: *Werusku* stb. (Oklsz.)] ~ *këü* [vö. 1193: *hygiskeu*, 1256: *Keuzyg* (Oklsz.)] > *köü* [vö. 1272: *Solumkou* (Oklsz.)] > *kö* | ősm. *keseriü > óm. *keseriüü* [vö. *keserw* HB.] > *keserü* ~ *keserëü* [vö. 1211: *Quesereü*, 1237: *Kesereü* (Oklsz.)] > *keserö*. (Vö. MELICH: MNy. VI, 156, GOMBOCZ: MNy. XVIII, 203.)

Magánhangzókiesés.

44. Három- és többtagú szók második, ill. harmadik nyílt szótagjának magánhangzója (különösen a magas nyelvállású rövid magánhangzó) rendszerint kiesik: szláv *palica* > m. *pálca* | szláv *malina* > m. *málna* | bolg.-tör. *šarakan > m. *sárkány* || szláv *medenica* > m. *medence* | szláv *ōpatica* > m. *apáca* | lat. *capitolum* > m. *káptalan* (vö. HORGER: NyF. LXV.).

A tövégi (szóvégi) rövid magánhangzók.

45. A finnugor alapnyelvben a névszó- és igetővek rendszerint két- vagy többtagúak voltak és rövid magánhangzóra végződtek. A finn után itélve, a tövégi rövid magánhangzók minősége különböző volt: *kala, maksa; silmä, miniä; pato, poro; myö; solmu, lintu; vävy; vaski-, mete-* stb. A tövégi rövid hangzót a nominativusban a balti-finn nyelvek egy része, a lapp, a mordvin és a cseremisiz, bizonyos ragos-képzős alakokban pedig minden finnugor nyelv megőrizte (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 53).

46. Ósmagyar tövégi rövid magánhangzóink fejlődésére honfoglaláselőtti török jövevényszavaink viselkedése vet világot. Ugyanis a török szóvégi *-a* és *-ä* megmarad: tör. *arpa, alma, *žarta, turma* > m. *árpa, alma, gyertya, torma* | tör. **širkä, sükä, *käkikä* > m. *sérke, cége, kecske*. Ellenben a török szóvégi *-i, -y, -ü, -u* eltűnt: tör. **bäri, *säki, *šary, *aγaččy, *žinjü, *kudu* > m. *bér, szék, sár 'sárga', ács, gyöngy, kút* (vö. BTLw. 160–1).

A török jövevényszavak e kettős viselkedéséből azt kell következtetnünk, hogy: 1. a magyar szóvégi magas nyelvállású magánhangzók: *i, ü, u* a török hatáskor után tűntek el; 2. az eredeti nyíltabb tövégi hangzók a török hatáskor előtt magas nyelvállásúakká váltak. Hasonló változás történt az aunuszi finn nyelvjárásban (pl. *silmä, vanha, pitkä, vuotta, puuta* > aun. *silmi, vanhu, pitki, vuottu, puudu*; vö. GENETZ: Suomi II, 17: 132) és a salmii nyelvjárásban is, ahol a további fejlődés folyamán a hangzó zöngétlenné vált s egészen el is tűnt (pl. *etsijä* > *eččijü* > *eččijü* > *eččij*; vö. KUJOLA, Äänneopillinen tutkimus Salmin murteesta 27).

47. Az Árpád-kori emlékek tanúsága szerint a szóvégi *ü, u* és *i* számos esetben még az Árpád-kor első századaiban is egyik-másik szó végén megvolt.

-ü: gör. -ου [vö. 950 k.: *Ἀελοῦζου* Konst. Porph. = -küzü] |

lat. *u*: [vö. 1055: *kereku*, 1200 k.: *hetu m oger* Anonymus olv. *hetü-mogyer*, 1219: *Vendegu VárReg.*, 1200 k.: *zegu holmu* Anonymus olv. *szögü holmu*, 1221: *Szeguholm VárReg.* olv. *Szögüholm*].

u: gör. *ου* [vö. 950 k.: *Κουρτογεράτου* Konst. Porph. olv. *kürti-gyermatu*] | lat. *u* [vö. 1055: *hodu, utu, harmu*, 1200 k.: *almu, saturholmu* Anonymus, 1225: *Morodeku VárReg.*].

i: gör. *ι* [vö. 950 k.: *Κουρτο-* Konst. Porph. olv. *kürti-*, 1138/1329: *Kurtu*] | gör. *ι* [vö. 1001/1109: *μελεχδής* olv. *melegdi-*, *παταδί* ~ 1055: *fofudi* ~ ma: *Fadd Tolna m.*, *ροντζαρ*: olv. *grincsári t. i. göröncsér*]; gör. *η* [vö. *Νέξη* Konst. Porph. olv. *Nyéki*, *Μεγέση* uo. olv. *Megyeri*, *Ἀρπαδί* uo. olv. *Árpádi*, vö. *Arpadius* Anonymus] | lat. *i, y* [vö. 1055: *holmodi*, 1093/XIII. sz.: *Tumurdi*, 1086/XII—XIII. sz.: *Ruozi*, *chigisti* ~ 1390: *Hegesd*, t. i. *Hegyesd*].

A tövégi rövid magánhangzók végleges eltűnése a XIII. század elején mehetett végbe (a tatárjárás utáni oklevelekben a szóvégi *-i, -u* betűkre nincs adatunk).

A tövégi rövid magánhangzó végleges eltűnését minőségi és mennyiségi redukció előzhette meg.

A mai szóvégi *u, ü* és *i* másodlagos.

(Vö.: SZINNYEI, A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez: NyK. XXXIII, 129. — UA.; Az Árpád-kori szóvégi *u*-betűk mivolta: NyK. XXXIV, 1. — UA., Az Árpád-kori szóvégi *u*-betűk kérdéséhez: MNY. VI, 12. — GOMBOCZ, A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez: MNY. V, 393. — MELICH, A tövégi magánhangzókrol: MNY. VI, 14, 58, 111, 150. — JAKUBOVICH: MNY. XX, 10).

A magánhangzóilleszkedés.

48. A finnugor nyelvek közül a palato-velaris magánhangzó-harmónia többé-kevésbé ki van fejlődve a finnség nagy részében, a mordvinban, a nyugati cseremisiz nyelvjárásokban, a tadvai és lozvai vogulban, ellenben nyoma sincs a lappban, a permi nyelvekben és az osztjákban. Hogy a magánhangzó-harmónia megvolt-e a finnugor alapnyelvben is, vagy pedig az egyes finnugor nyelvekben külön fejlemény, az még ma is nyílt kérdés (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 45). — Annyi kétségtelen, hogy az ősmagyarban már megvolt a hangrendi összhang, s a finnugor szókészlethez tartozó szavakban vagy csak palatalis vagy csak velaris hangzók fordultak elő. Hogy ez a harmónia alapnyelvi örökség-e, vagy pedig a magyar nyelv külön életében az előmagyar korban végbement illeszkedés eredménye-e, azt nem

tudjuk eldönteni. A magyar nyelv történeti korában az illeszkedést összetételekben és jövevényszavakban figyelhetjük meg.

49. Amíg az összetétel két tagja világos, illeszkedés nem történik: *háztető, köfal*. Az összetétel elhomályosulásával egyidejűleg megindulhat a palato-velaris illeszkedés. — 1. Előreható illeszkedés: *id-nap > *innep, ünnepep* | *fè-al* [*féval, févaly, févó* Baranya m. (MTsz.)] > *fejell* Palócság, *fejell* Göcsej (MTsz.) | *Hé-jó* 'meleg folyó' [1200 k.: *heuyou* Anonymus, 1288/1326: *Heuyo*, 1323: *Heuyou*, 1363: *Heuyo* (OklSz.)] > *Héjő*¹. — 2. Hátraható illeszkedés: *Berkoszó* (t. i. *berek-aszó*) > *Barkaszó* Bereg m. | Kézai: *Cuwe-azoa*, 1271: *Keueozou*, 1298: *Keweozowa* (t. i. *kő-aszó*) > *Kajászó* (Szent Péter) (l. Paris: MNy. VIII, 394—5) | *mogyër* > *mëgyer* (előrehatóval: *magyar*) | *borstörő* > *böstörő* Balaton mell., Szalonta, Szilágy m. (MTsz.) | 1236/1283: *Feneozou* (a. m. *Fenyőaszó*) > 1439, 1450: *Fonyazo*, ma: *Fonyászó* Tolna m.

A ragos és képzős szókban az illeszkedés iránya természetsszerűleg mindig progresszív. Így: *-ben* rag [nem illeszkedett alakok: *iovben, milostben, paradisumben* HB., *habrosagben* GyulGl., az *anneben* JókK. 103] > *-ban* [első illeszkedett alak 1292: *Varalyaban; tonosagaban* GyulGl.]. — *-nek* [nem illeszkedett alakok: *Tosunec* Anonymus, *halal-nec, puculnec* HB.; ma is Göcsejben: *uómának, nyavalának*] > *-nak*.

50. Az illeszkedés a jövevényszavakban hol előreható, hol hátraható. — 1. Előreható illeszkedés: szláv *međa, meja* > óm. *mëgyá* [vö. 1055: *uluues megaia* olv. *ülves mëgyájá*, 1254/1324: *Holomega* (OklSz.)] > *mëgye* | szláv *diňa* > óm. *dinyá, dinnyá* [vö. 1093/XIII. sz., 1086/XII—XIII. sz.: *dinna*, 1223: *Dinna*, 1240 k.: *Digna*] > *dinye, dinnye* | szláv *anjel* > óm. *àngyël* [vö. *angel*-HB.] > *angyal* || ném. *herzog* (kfn. *herzoge, ófn. herzogo*) > m. *herceg* [vö. 1225: *Herchec*, 1240 k.: *Herceg* (OklSz.)]. — 2. Hátraható illeszkedés: szláv *milost* > óm. *mi-loszt* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *Milozt*, 1211: *Milost* (OklSz.), XIII. sz. el.: *milost*-HB.] > *malaszt* | szláv *obed* vagy *objed, ocet, Osjek* > m. *ebéd, ecet, Eszék* | szláv *Andrej* > m. *Endre* || tör. *žylan* 'kigyó' > óm. *Gyilán* [vö. 1250: terra *Gylan* Tolna m. (Csánki III, 427)] > *Gyalán*, ma Somogy m. | tör. *žylm* > óm. *gyilum > **gyolom, gyalom* (vö. Gom-bocz: MNy. XVI, 114).

(Vö. Szabó Sándor, A magyar magánhangzó-illeszkedés. Bp., 1902).

¹ Vagy *Hejő* Borsod m. — P. D.

A palato-velaris harmónia megzavarodása.

51. Midőn az ősmagyar első szótagbeli velaris *i* palatalis *i*-vé vált (vö. 16.), vegyeshangú szavak keletkeztek. Ezek közül pl. török jövevényszók: *tinó* (< bolg.-tör. *tynar), *tiló* (< bolg.-tör. *tylyr), *ildom* o s (< bolg.-tör. *ildam*) (vö. GOMBOCZ: MNy. VIII, 105, BTLw. 144, 150). Eredeti nyelvelemek: *nyilat*, *inas*, *ivó* stb.

52. Vegyeshangú szók keletkeztek oly módon is, hogy többtagú mélyhangú szavakban a tőszótag magánhangzója a következő szótag vagy szótagok disszimiláló hatása alatt magashangúvá vált.

á-á > é-á: bolg.-tör. *žarta > ősm. *gyártá* > óm. *gyártá[á-]gyártjá[á-]* [vö. 1270/1280: *Gyartan*, 1322: *Gyartian* fa (Oklsz.)] > *gyértá[á-]*, *gyértjá[á-]* [vö. 1236: *gertan* fa (Oklsz.)] | bolg.-tör. *baka* > m. *béka > *béka* || *parányi* > *pérányi* Göcsej | *parázna* > *pérázna* Rábaköz || vö. még *réá* [1055: *rea*] ~ *rajt-* [rohtonc KT.].

á-á > o-á > é-á: tör. *Aslar* 'a jászok' > óm. *Ászlár* > *Oszlár* > *Észlár* (vö. GOMBOCZ: Streithberg-Festschrift 110) | óm. *Hárnád* [vö. 1234, 1246, 1251: *Harnad* (W. VI, 548, VII, 213, XI, 374)] > *Hornád* [vö. 1339: *Hornad* (W. VIII, 131)] > *Hérnád* [vö. 1255: *Hernad* (W. XI, 410)] | *csoda* > *cseda* Órség (MTsz.) | *Csongrád* (< szláv *Črŋgrad*, vö. EtSz. I, 1143) > *Csēngrád* [vö. 1281: *Chengrad* (EtSz. i. h.)].

(Vö. VOLF: Nyr. III, 8, SZARVAS: Nyr. III, 50, HORGER: Nyr. XXXVI, 410, WICHMANN: Nyr. XXXVII, 197, GOMBOCZ: MNy. XVI, 3-4.)

53. o-ó > é-ó (> i-ó ~ é-ó): bolg.-tör. *bokaru* > óm. *bokó > *békó > *békó* | óm. *hornyó* [vö. *hornyo* BesztSzój., *hornyú[u]* Torna és Gömör m., *Ipoly völgye* (MTsz.)] > *hérnyó* (> *hirnyó* MTsz.) | *hosszú* > *hæsszu*, *hæsszi* (MTsz., Nyr. XXX, 61) | *orsó* > *ersó* Gömör m. (MTsz.) (vö. GOMBOCZ: MNy. XVI, 3).

54. o (u) > i az első szótagban (különösen *j*, *gy*, *cs*, *sz* után): óm. *jorg-* [vö. *iorgossun* HB.] > *irgalo* m | *jonkább* [vö. *ioncab*, *yonkab* (NySz.)] > *inkább* | *juh* [vö. 1308: *Juh*, 1423: *Jwhaz* (Oklsz.)] > *ih* [vö. 1266: *feeyr ihu*, 1384: *Ih kuth* (Oklsz.)] | *gyolkos* (JókK. 148, MünchK. 85 stb.) > *gyilkos* | *szovárvány* (NySz.) > *szivárvány* | *csombók* (NySz.) > *csimbók* | *ort-* [vö. 1288: *vrutuan*, 1428: *Orthuan* (Oklsz.)] > *irt* (vö. GOMBOCZ: MNy. XVI, 5-8).

55. Valószínűleg dissimilációs jelenség az is, midőn az utolsó szótag velaris magánhangzója csap át a palatalis hangrendbe: *posztó* > *poszté* [vö. *puŋte bele* olv. *puszté* belé KTSz.] | *pondró* ~ *pondré*

(MTsz.) | *kóró* ~ *kóré*, *góré* (OklSz., MTsz.) | *ágyú* (< *ágyó*) ~ *alde* u a l SermDom., *Audee* ewttő MURM. a. m. *ágyú ö nt ő*. — Vö. még *hajlok* > *hajlök > *hajlék* [vö. 1231: *Hoyloc*, 1269: *-hailuk* (OklSz.)]. A *hosszú* ~ *huzzi* v. *hosszi*, a *sarkantyú*, *kopolyú*, *pattantyú* ~ *sorcante*, *kopolte*, *puthtante* féle alakpárok keletkezésére vö. 43. 1. és Alaktan 56.

A labialis-illabialis illeszkedés.

56. A labialis-illabialis illeszkedés nem tartozik az urál-altaji nyelvek ősi sajátosságai közé. Legjobban ki van fejlődve egyes török nyelvekben. A jakutban a 3. személyű birtokrag négy változatban lép fel: velaris: labialis ~ illabialis, palatális: labialis ~ illabialis; pl. *oton-o* 'bogyója', *baš-a* 'feje', *körör-ö* 'nézése', *äžj-ä* 'nénje'; ugyanígy a többesjel: *oŋo-lor* 'gyermek', *aŋa-lar* 'atyák', *dörö-lör* 'szíjak', *äsü-lär* 'medvék' stb. (I. BÖHTLINGK, Jakutische Gram. 111—2). Az oszmánliban az 1. személyű birtokos személyrag négy változata: *čožuŋ-um* 'gyerekem', *adam-ym* 'emberem', *gül-üm* 'rózsám', *ev-im* 'házam' stb.; a praesens participii képzője: *bul-ur* (*bul-* 'találni'), *al-yr* (*al-* 'venni'), *öl-ür* (*öl-* 'meghalni'), *bil-ir* (*bil-* 'tudni'). A labialis-illabialis illeszkedés a törökségben sem régi. Pl. az utóbb idézett praesens participii-képző az ó-oszmánliban illabialis magánhangzó után is *-ur*, *-ür* (ó-oszm. *birür*, *virür*, *kalur*, *jatur*, *varur* stb.). (Vö. GOMBOCZ: NyK. XLIV, 410—1 és RADLOFF, Phonetik der nördlichen Türkischen Sprachen 50—63.)

57. A finnugor nyelvek közül a labialis-illabialis illeszkedésnek (a magyaron kívül) csak a keleti cseremiszből van nyoma: *ru-mo* 'vágott', *poktu-mo* 'hajtott', *šüdür-mö* 'fonomány' ~ *este-me* 'munka', *pale-me* 'ismert' | *jol-žo* 'lába', *üđer-žo* 'leánya' ~ *awa-že* 'anyja', *pi-že* 'kutyája' (vö. SZINNYEI: NyK. XXIV, 143 kk., FgrSprw.² 44).

58. A magyarban a labialis-illabialis illeszkedés aránylag újabb eredetű, s csak az *o*-nak megfelelő *ë* ~ *ö* változatokra vonatkozik.

1. Az *o*: *ë* ~ *ö* tövéghangzók illeszkedése: *járo-k*, *ado-k*: *kéré-k*, *nézé-k* ~ *ütö-k*, *ülö-k* (vö. Fonétika 67., 69. §.) | *lélkő-m* ~ *törökő-m* stb. Az illeszkedés iránya ilyen esetekben mindig előreható: a megelőző szótag magánhangzója hat a tövégi magánhangzóra. Hogy mely esetekben van labialis, mely esetekben illabialis illeszkedéssel dolgunk, azt nehéz eldönteni. A mai magyar *véréd*, *vérés* lehet a régi *vérüd* [vö. *werud*, *wirud* olv. *vérüd*, *virüd* ÓMS.], *vérüs* [vö. 1211: *Werus* (OklSz.)] > *véröd*, *vörös* (NySz.) folytatása is (ez esetben illabialis illeszkedés történt volna); de lehet az eredeti *vérid, *véris, ill. *vèrid, *vèris

folytatása is (ez esetben nem történt volna illeszkedés). — A XVI., sőt a XVII. században is elég gyakoriak a nem illeszkedett alakok: *ötet* MA. = *ötöt*, *ewted* JordK., *ökrem* Heltai, *török* Heltai stb.

2. Ragos és képzős szókban a rag, ill. képző magánhangzója *o*: *ö* ~ *ő*: *ház-hoz*, *kert-höz* ~ *föld-höz* | *vár-tok*, *kér-ték* ~ *ül-tök* | *kapaszkodik*, *eresz-kedik* ~ *öltöz-kodik* | *három-szor*, *négy-ször* ~ *öt-ször* stb. Az illeszkedés az ilyen esetekben sem régi: *öltetni* Heltai, *evledezyk* MargLeg. 81 = *üldözik*, *böcsüljen* KatLeg. stb. A *-ték* rag ajakhangzós szótag után még a XVIII. században is általános.

(Vö. BALASSA, Egy második hangzóilleszkedés a magyarban: Nyr. XIV, 345 kk.)

III.

A mássalhangzók.

59. A magyar mássalhangzórendszer az ősmagyar kor óta lényegesen nem változott. Azok a mélyreható változások, amelyeknek eredményeképpen a magyar mássalhangzórendszer annyira különbözik a legközelebbi rokon nyelvekétől is, már az ősmagyar korszak előtt lezáródtak: fgr. *p- > m. *f*- | fgr. *š*- > m. *θ*- || fgr. *-t*- > m. *-z*- | [fgr. *-ð*- > m. *-l*-] | fgr. *-mt*- ~ *-md*-, *-nt*- ~ *-nd*- > m. *-d*- | fgr. *-mp*- ~ *-mb*- > m. *-b*- | fgr. *-yk*- ~ *-yg*- > m. *-g*- | fgr. *-úts*- ~ *-údz*- > m. *-gy*- | fgr. *-y*- ~ *-γ*- > m. *-v*-, *-j*-, *-θ* stb. (l. NyH.⁶ 25, 27, 36–7, 39–42, 44, 47).

A mai magyar mássalhangzók közül az ősmagyar nem ismerte a *c* hangot (legalább szó kezdetén). Viszont a palatalis spiransok közül az ősmagyarban s részben az ómagyarban is megvolt még a *χ* és a *γ* hang.

60. A *χ* hang a szó kezdetén, szó közepén és a szó végén egyaránt előfordult.

1. Szókezdő *χ*- finnugor szavakban: ősm. *χodu [vö. 1221: *Chod*, *Nogione* VárReg. 102. §., később *Hod* *nogjio* (OkI Sz.)] > *had* | ősm. *χol- [vö. XIII. sz. eleje: *choltat* HB.] > *hal*- 'sterben' | ősm. *χomu [vö. *chomu* HB.] > *hamu* | ősm. *χármu [vö. *charmud* HB., *charmud* JókK. 6] > *három* | ősm. *χolay [vö. 1359: *Chollo* (OkI Sz.)] > *holló*. Valamennyi esetben finnugor mediopalatalis *k-hanggal van dolgunk [vö. m. *had* ~ osztj. *χānt*, vog. *kōnt*, finn *-kunta* (NyH.⁶ 40) | m. *hal*- ~ osztj. *χvl*-, vog. *kōl*-, f. *kuole*- (NyH.⁶ 24) | m. *hamu* ~ vog. *χūlēm*, f. *kulmu* (NyH.⁶ 136) | m. *három* ~ osztj. *χōlēm*, vog. *χūrēm*, f. *kolme* (NyH.⁶ 24) | m. *holló* ~ osztj. *χūlāχ*, vog. *χūlay* (NyH.⁶ 138)]. Nyilvánvaló tehát, hogy a *k- > *k'*- > *kχ*- > *χ*- > *h*- hangfejlődés

utolsó szakasza, t. i. $\gamma > h$ - az ősmagyar, ill. ómagyar korba esik (vö. 6.). — Jövevényszavakban: oszét *zed*, *zid* 'die Brücke' > *hid* [vö. *chyd* BesztSzőj. 227] | szláv *chvrast* > óm. *várászt, *goroszt [vö. 1231: *Narduncharasta* (Oklsz.)] > *haraszt*. (Vö. MELICH: NyK. XLIV, 334—8.)

2. γ a szó belsejében: ? cseh *Bychoři*, ószerb *Bichorĭ* > óm. *Bizor* [írva a XI—XIII. sz. első negyedéig *Bichor*, *Bychor*, *Bichar*] > *Bihar* | szláv *Tihoŋ* > óm. *Tiŋony* [vö. 1055: *tichon*; *Tychonicum Vita S. Ger.*] > *Tihany*. — Mig hangzóközi helyzetben az eredeti γ hangból *h* lesz, a $-\gamma t$ - kapcsolatban *j*-vé (-*ġ*) válik: *mezejtelen* [vö. 1270/1311, 1278 1570: *Mezechtelenh ig* (Oklsz.)] > *mezejtelen*, *meztelen* | óm. *Axtum* [vö. *Achtum Vita S. Ger.*] > *Ajtony* | az *-it* causativ képző eredeti alakja *-uŷt* ~ *-iŷt* [vö. *tonohtuananac* GyulGl.] > *-oht* ~ *-eht* > *-ojt*. (Vö. MELICH: NyK. XLIV, 339—52.)

3. A szóvégén $\gamma > -h > -\theta$ (*-j*): szláv *vlachŭ* > m. *oláh* (o: *olá*), N. *oláj* (MTsz.) | ném. *Emrich* > óm., középm. *Emrich* (CSÁNKI I, 311, V, 137) > *Emre*, *Imre*. (Vö. MELICH: NyK. XLIV, 353—60.)

61. A γ csak szó közepén és szó végén fordult elő.

A szóközépi γ fejlődése:

1. *-aŷa-* > *-á-*: tör. *Baŷačy > óm. *Bāŷāci* [vö. XII. sz.: *Παράστιον* Kinnamos olv. *Baŷāci-on*] > *Báács* [vö. 1177 k.: comes *baasiensis* (NyK. XXXIV, 134)] > *Bács* | tör. *baŷatur* > óm. *bāŷātur* [vö. 1138/1329: *baŷatur* (MonStrig. I, 91)] > *bátar* | óm. *szāŷār* [vö. 1001/1109: *Σαράβρουεν*, 1256/1273: *Zaŷar hyg* (Oklsz.)] > *Szāár* [1109: *Zaarberin* (Oklsz.)] > *Szár* | tör. *aŷačy* > m. *ács*. (Vö. MELICH: NyK. XXXIV, 134, XLIV, 343, Gombocz: MNy. XX, 174.)

2. *-iŷi-* > *-ēŷē-* > *-é-*, ill. *-üŷü-* > *-ő-*: tör. *tiŷit* > óm. *Tiŷit ~ *Tüŷüt* [vö. 1086/XII—XIII. sz.: *tugut*, *tuhut* (PRT. VIII, 267, 522)], *Tüŷütüm* [vö. *tuhutum* Anonymus] ~ *Tēŷētēm > *Tétény* (vö. MELICH: MNy. XXI, 126) | bolg.-tör. *bŷŷüci > ősm. *bŷŷicsi > *bécs*, *böcs* > *bēcs*, *bölcs* (vö. BTLw. 54) | bolg.-tör. *töŷür > ősm. *tēŷir > *tór*, *tér* (JókK. 1) 'Fallstrick' (i. h. 131) | óm. *siŷēr* [vö. 1055: *siher*, 1193: *le ajn Sewer*, 1193: *seyr ke v* (Oklsz.)] > *sér*, *sír* (? ~ cser. *šigar*, *šegar*, cser. H. *šarŷer* 'Grab, Sarg, Gottesacker').

3. (*-aŷu-*) > *-oŷu-* > *-ou-* > *-ó-*: bolg.-tör. *aŷul* > ősm. *aŷul > óm. *oŷul [vö. 1211: *bureauul* (Oklsz.)] > *ól* | bolg.-tör. *ŷoŷur* > m. *gyúr* (vö. BTLw. 80, 108). (Vö. MELICH: NyK. XXXIV, 137, Gombocz: MNy. XX, 174.)

62. A szóvégi γ félhangzóvá lesz: *y*, *ü*, *s* a megelőző magánhangzóval diftongust alkot:

1. *-áj* > *-aj* > *-ou* > *-ó* (vö. 43. 1.): bolg.-tör. *žysnar > ösm. *gyisznár > óm. *gyisznau* [vö. 1055: *gisnav*] > *gyisznou* [vö. 1267/1380: *gyznou* (Oklsz.)] > *disznó* | óm. *számítár* [vö. 1001/1109: *Σαμάρ*] > *számítou* [vö. 1109: *zamtou*] > *számító*, *számító*.

2. *-er* > *-eü* > *-ő*: óm. *mēner* [vö. 1055: *meneh*] > *mēnö* | bolg.-tör. *inār > óm. *ineü* [vö. 1252: *Ineu*, 1395: *ynew-* (Oklsz.)] > *inö*, *ünö*.

3. *-ur* > *-uü* > *-ou* > *-ó* (vö. 43. 5.): bolg.-tör. *kapur > ösm. *kāpur > óm. *kopuu* [vö. 1162: *copuu* (MNY. VI, 156)] > *kapú*, *kapu*. (Vö. BTLw. 170–2, MELICH: NYK. XLIV, 353.)

63. A szórványos, de mégis némi szabályszerűséggel végbemenő mássalhangzóváltozások főbb típusai: 1. zöngésülés; 2. geminatio; 3. affricatio; 4. palatalisatio; 5. depalatalisatio; 6. érintkező mássalhangzók hasonulása; 7. elhasonulás.

64. Zöngésülés.

k > *g*. — Szó elején: bolg.-tör. *kürän > m. *görény* || szláv *križno > m. *gërēzna* 'zottiger Stoff, zottiges Kleid' (vö. MNY. VI, 445) || szláv *kužel* > m. *kuzsaly* (Oklsz.) > *guzsaly* || német *cavallier* > m. *gavallér* || m. *kazdag* (NySz.) > *gazdag* | m. *kajált*, *kajából* ~ *gajdol* (< *kajdol). — Szó végén: szláv *grīkū* > m. *gërēk*, *görök* (NySz.) > *görög* | szláv **chrčikū*¹ > m. *hërcsëk*, *hërcsök* (Oklsz., NySz.) > *hërcsög* || m. *ütlek* > *ütleg*. (Vö. SZILASI, Adalékok 46–51, WICHMANN: MNY. IV, 161, GÖMBOCZ: MNY. III, 402, BTLw. 166.)

t > *d*. — A finnugor eredetű *dug*, *daru*, *dermed*, *dorgál* szókezdő hangja finnugor *t- folytatása; ez esetekben a *t* > *d*- változás a magyarban történt (vö. NYH.⁶ 25; másképp WICHMANN: FUF. XI, 235–6). Hasonló eredetű lesz a törökből átvett *dara* szókezdő *d*-je is; vö. tör. *tary*, *taryr* (vö. BTLw. 68, 165). Más esetek: (*tör* >) *törzsöl* (NySz.) > *dörzsöl* | *töm* > *döm*, *dömzsöl* (MTsz.). (Vö. WICHMANN: MNY. IV, 297, BTLw. 165; vö. még *jt* > *jd* 69. 1.)

p > *b*. — Ritka. Szó közepén: *terepély* (NySz., MTsz.) > *terebély*; *terepës* 'spatiosus' (NySz., MTsz.) > *terebës* (MTsz.) (vö. *Terebes* helyneve Zemplén, Ugoesa, Szatmár, Bihar) | *káposzta* > *káboszta* (MTsz.). Elején: *pinty* > *bincs* Erdély (MTsz.). (Vö. WICHMANN: MNY. IV, 461.) *ty* > *gy*. Szó közepén: (*bütor* >) *bütyor*, *butyor* (NySz.) > *bugyor* (EtSz. I, 583) | *gatyá*, *gyërtya* > *gagya*, *gyërgya* (MTsz.).

sz > *z*. — Szó elején: (szláv *straninikū*-ból, vö. HORGER: MNY. VIII, 15) m. *szarándok* (NySz.) > *zarándok* || (osztj. *soj* 'die Ecke' NYH.⁶ 155 ~) *szugoly* (NySz., MTsz.) > *zugoly* | (vog. *suj*, osztj. *soj*, f.

¹ Vö. BERNEKER, EtWb. I, 411–2 *chrčrč* al. — P. D

soi- NyH.⁶ 155 ~) m. *szaj* (NySz.) ~ *zaj* || kfn. *smac* > m. *szamak*, *szamat* (NySz.) > *zamat* | kfn. *smalz* > m. *szomálc*, *szománc* > *zománc*. — Szó végén: ? *igaz*, *száraz* < *igasz, *szárasz (vö. *kopasz*, *dobasz*; más-kép NyH.⁶ 83). (Vö. BTLw. 175.)

s > *zs*. — Szó elején: lat. *salvia* > m. *sállya* (NySz.) > *zsállya* || kfn. *schamel* > m. *sámel*, *sámely*, *sámoly* (NySz.) > *zsámoly* (vö. LUMTZER — MELICH, Deutsche Lehnw. 265) | ném. *schnur* > m. *sinór* > *zsinór* | kfn. *schindel* > m. *sindely* (NySz.) > *zszindely* (uo.).

A szókezdő zár- és réshangok zöngésülése valószínűleg az első szótagot záró zöngés mássalhangzó, különösen *j*, *z*, *zs*, *n*, *v* hatása alatt ment végbe, tehát távolba ható hasonulással van dolgunk. (Így WICHMANN: MNy. IV, 161, 297.)

65. Geminatio.

A mai nyelv geminatáinak egy része nem etimológikus eredetű, hanem fonetikai nyúlás eredménye (vö. MELICH: MNy. VIII, 245).

l > *ll*. — Ilyenek: (votj. *sil-*, zürj. *sul a l*, *sult* NyH.⁶ 142 ~) m. **ál-* > *áll* 'stehen' | (vog. *χύλαχ*, osztj. *χῶλόχ* NyH.⁶ 138 ~) óm. *holó* [vö. 1231: *Holo*, 1254/1324: *Holo me ga*, 1256/1273: *Holo fa* stb. (Oklsz.)] > *holló* | *kěl* [vö. 1270: *Kelemes e u t a* (W. VIII, 297), 1285: *Kelemes terra*, *Chelemes* (W. XII, 441, CSÁNKI I, 299), később *Kellemes* (AnjouOkm. IV, 193)] (vö. *kel*, *keel* NySz.) > *kéll* | tör. *Ilir, *Eliγ > m. *Ilëü > *Illëü* > *Üllö* (vö. GOMBOCZ: MNy. XI, 436) | *szél* ~ *szellö* (< *szelö) | óm. *ilö* [vö. 1549: *ilö*, *ilew* (Oklsz.), *ülö* (NySz.)] > *illö* (Oklsz.), *üllö*. Ugyancsak geminatio útján keletkezett az *ll* mozzanatos képző (= fgr. *-*l* NyH.⁶ 66): *szökell*, *fuvall* stb.

ny > *my*. — Ez történik: *kinebetij* SermDom. = könnyebbíti, *kinidel* uo., *kinyi* C. (de *kinnyen*, *könnyen* uo.), *könyö*, *könyű* (NySz.) > *könnyü* | szláv *dina* > m. *dinya* [vö. 1240 k.: *Digna* (Oklsz.), *dinya* (MTsz.)] > *dinye* [vö. 1453: *Dynyes-* (Oklsz.), *dnye* BesztSzój., *dinye* (MTsz.)] > *dinnye*, ill. *dinyá* > *dinnya* [vö. 1223: *Dinna* (Oklsz.)].

t > *tt*. — A nomen verbale és a praeteritum képzője *-t* > *-tt*: *holut* [vö. 1214, 1223: *Holut u u a g*, *Holut W a g* (Oklsz.)], *halot*, *halat* (NySz.), *halat* moldvai csángó (MNy. IV, 300) stb. > *halott* | *szóltam*, *szólt* > *szólottam*, *szólott*. A locativus ragja: *-t* > *-tt*: *ot* (NySz.) > *ott*, *oldalt*, *mihelyt*, *Kolozsvárt* ~ *alatt*, *fölött*, *mellett*, *Győrött* (NyH.⁶ 125).

d > *dd*. — Így: *odég > *adig*, *adik* (NySz.) > *addig* (EtSz. I, 189) | *edég > *eddig*.

b > *bb*. — A középfok jele: (fgr. *-*mp* ~ *-*mb* NyH.⁶ 102 >) *-b* > *-bb*: *jób* (NySz.; vö. *S z e n t jób*) > *jobb*; *idősb*, *kevésbé*, *öregbedik* ~

feketébb, csunyább (vö. LOSONCZI: MNy. XIV, 22; máskép ZOLNAI GYULA: NyÉrt. XXIII, 10: 30).

gy > *ggy*. — *Így*: (f. ente- stb. NyH.⁶ 44 ~) *éggy*, *égyetlen* ~ *egyedül*.

ty > *tty*. — Szerb.-horv. *praća* > m. *paritya* (NySz.) > *parityta* (vö. MELICH: MNy. VI, 396).

66. Affricatio.

sz > *c*. — Szó elején: bolg.-tör. *sükä 'die Fischreuse' > m. *szége* (OkISz., NySz.) > *cége* (EtSz. I, 623) || szláv *svekla* > m. *székla > *cékla* (EtSz. I, 631) || osztr.-ném. *Salwein* 'der trübe Wein' > m. *calbáj* (MTsz., EtSz. I, 610). — Szó belsejében: szláv *kosori* > m. *koszor > *kacor* (vö. NyK. XXXIV, 109) | *peszér* [vö. 1416: E bpezer (OkISz.), m é h pászér C. 80, t á l peszer C. 476, N. peszér (MTsz.)] > *pecér* (vö. MELICH: MNy. V, 370).

z > *dz*, ill. *zz* > *ddz*. — Szó belsejében: szláv *büzü > óm. *buz* [vö. 1257: *buzfa*, 1309: arbore *buz* (OkISz., MNy. X, 39)] > *boz* [vö. *Boz* hn. Sopron m., német neve *Holling*] > *bodz-fa*, *boc-fa* (CzF., MTsz., I. EtSz. I, 437–8) | szláv *büzüje > óm. *bozja* (OkISz.) > *bozza* (NySz.) [vö. *Bozzai* esn.] > *bodza* | *mazzag* (OkISz., C.) > *madzag* || *az-öz*, *-öz* > *-ódz*, *-ödz* reflexiv képző: *nyújtózik*, *rejtőzik* ~ *lopózik*, *dörgölődzik*.

s > *cs*. — Szó kezdetén: bolg.-tör. *šalagan vagy *šalygan* > óm. *solužán* vagy *soluhán* [vö. 1214: *Soluhan* VárReg. 296. §.] > *salán* [1234: *Salan* (OkISz.)] > *csalán* (EtSz. I, 826) | óm. *Sunád* [vö. 1086/XII–XIII. sz., Vita S. Ger.: *Sunadi*] > *Csonád*, *Csanád* (EtSz. I, 838) || francia-német *chaise* 'Halbwagen' > m. *cséza* (EtSz. I, 1011). — Szó belsejében: óm. *Torsa* hn. VárReg. 317. §., *Torsa* szn. 87., 224. §. > *Tarcsa* (vö. PAIS: MNy. VIII, 303 || *-s* > *-cs* deminutiv képző: *bolondos*, *kékes* ~ *kövecs*, *lyukacsos* (vö. NyH.⁶ 90, MELICH: MNy. X, 194).

67. Palatalisatio.

n > *ny*. — Szó belsejében: *eném*, *enim* (MüncK. mindig *n*-nel: *enem*; ugyanígy Sylvester: *enim*) > *enyém* | bolg.-tör. *synak > *szunog* > *szunyog* (vö. BTLw. 126) | *magános*, *heveneben* > *magányos*, *hevenyében*. — Szó végén: bolg.-tör. *kürän > ösm. *kiren > *gérén* > *görény* | *Ábrán* (< *Ábrahán*, *Ábrám*) > *Ábrány*. (Vö.: SIMONYI, A tövégi orrhangok történetéhez. Nyr. XL, 241. — JUSTUS H., Adatok a m. *ny* hang történetéhez. Bp., 1911. — MELICH: MNy. VIII, 145.)

l > *ly* (> *j*, *l*). — Szó belsejében: bolg.-tör. *bilik* > óm. *bilük* [vö. 1263: *biluk*] > *bélyég* || lat. *Ursula*, *facula*, *sella* > m. *Orsolya*, *fáklya*, *zsöllye* || *hülye* (vö. *hülni*, *hülő*). — Szó végén: bolg.-tör. *tängil* > m.

tengély | bolg.-tör. *bügäl > m. *bögöly* || (ném. *Karl* ~) m. *Károl* > *Károly* || az *-ál* > *-ály, -ély* deverbális névszóképző: *halál, valál ~ akaddly, aszály, szegély* (NyH.⁶ 86) | az *-l* (< fgr. **-l*) > *-ly* deminutív képző: *zugoly, körtvély* (NyH.⁶ 93).

t > *ty*. — Szó belsejében: bolg.-tör. *žarta > m. *gyarta, gyërta* > *gyërtya* || lat. *charta* > m. *kártya* | lat. *porta*- > m. *portázni* > *portyázni* || *bútor* > *bútyor* (MTsz.). (Vö. BTLw. 79.)

d > *gy*. — Szó belsejében és végén: bolg.-szláv *mežda* > óm. *mészda* [vö. 1324: *Mesda* (Oklsz.)] > *mészde* [vö. 1320: *meesde*, 1323: *Mesde* stb. (Oklsz.)] > *mészgye* (vö. MELICH: MNy. VIII, 149) || kfn. *fride* > m. *frigy* (vö. MELICH: MNy. XII, 310 kk.) | kfn. *vêhd-wer > m. *fegyver* (UngJahrb. II, 95) || ? *-d* > *-gy* deminutív képző: *Almád ~ Almágy, Szilád* > *Szilágy* (vö. MELICH: MNy. VIII, 146).

68. Depalatalisatio.

gy > *d*. — Szó elején: bolg.-tör. *žysnar > óm. *gyisnar* [vö. 1055: *gisanar*] > *gyésznoy, gyisznou* [vö. 1266/1297: *gesnov*, 1267/1380: *Gyznou*- (Oklsz.)] > *dészno* [vö. 1390: *Dyzeno p a t a k* (Oklsz.)] | óm. *gyiou, gyió, gyêo* [vö. 1203/1254: *Geo*, 1319: *Gyjious*-, 1338: *Gyos*- (Oklsz.)] > *dió* [vö. 1307: *Dyozeg* (Oklsz.)] | *gyümölcs ~ dymevlch* DomK. 13, HorvK. 20 | *gyüszü ~ dészü, dészü* Székelyföld (MTsz.). — Szó belsejében: lat. *Eugenius* > m. *Ögyén, Ögyën* > *Ödën, Ödön* (vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 175) | *fëgy* 'züchtigen, schelten' (vö. *fëgyelëm*) (NySz.) > *fëdd* 'ua.' | *hugjoz* > *hudoz, huddoz* (NySz., MTsz.) | R. *hagypap ~ hadapas* JókK. 142.

ny > *n*. — Szó elején: (vog. *ñuxs*, osztj. *ñorâs*, zürj. *niž* NyH.⁶ 43 ~) *nyuszt* > *nuszt* (Oklsz., NySz.) | *nyest* > *nest* (Oklsz., NySz.) | *nyit-* > N. *nill-, nit-* (MTsz.).

ty > *t*. — Valószínű, hogy a *tyik* mellett régóta kimutatható *tik* változat a R. *tyik* (NySz.) depalatalisációjából keletkezett (vö. *lyuk ~ lik* < ? *lyik*).

69. Hasonulás.

1. Előreható hasonulás:

szj > *ssz*. — Óm., középm. *huszjú, hozzjú* [vö. 1258: *hoziw*, 1265: *Huzzyo*, 1274: *Huszyw*... 1489: *Hwzyw*-, 1495: *Hozzyw*-, 1521: *Hozyw*- (Oklsz.)] > *hosszú* | óm. *oszjú* [vö. 1265: *Osyu*, 1300: *Ozzyw* (Oklsz.)] > *aszjú* [vö. 1338: *Azyu p a t a k*, 1454: *Azyw u e l g* (Oklsz.)] > *asszú, aszú* || az *sz* végű igék felszólító módjában: *veszjën, akaszjátok* > *vesszën, akasszátok* (vö. NyH.⁶ 107).

zj > *zz*. — Óm., középm. *hozzám, hozzád, hozjá* (NySz.) > *hozzám, hozzád, hozzá* || szláv *büzje* > óm., középm. **buzjá, bozja* [vö. 1240 k.:

Bozias, 1337: *Bozya bukur* stb. (Oklsz.) > *bozza* (NySz., C.) || a z végű igék felszólító módjában: *helhezie* HB., R. *űzj, nézj* > *űz, néz* stb. (NyH.⁶ 107).

sj > *ss*. — Óm. 1240 k.: *predium Vosyan* (W. II, 9), 1356: *Vas-syan* (CSÁNKI III, 259) > *Vassány* (> *Varsány*) Veszprém m. || az s végű igék felszólító módjában: R. *olvasjam* > *olvaszam* (NyH.⁶ 107).

it > *id* (o: *it* > *id*). — R., N. *majt* [1519-ből NySz., Székelyföld, esángóság] > *majd* | *fajt* [vö. 1588: *faith ma dar* (Oklsz.)] > *fajd* | *kajt (vö. *kajált, kajdász*) > *gajd* | R., N. *onnajt* > R., N. *onnajd*; N. *innejd* Dunántúl (MTsz.). (Vö. WICHMANN: MNy. IV, 298.)

2. Hátraható hasonulás:

mt > *nt*. — Óm. számt [vö. 1001/1109: *Σαμτάγ*, 1109: *zamtou*, 1211: *Zamthou*... 1342: *Samptow* (Oklsz.)] > *szánt* [első adat 1257: *Zantov* (Oklsz.)] | *romt, bomt, omt, hint* (vö. *romlik, bomlik, omlik, himlő*) > *ront, bont, ont, hint* | *imt* (NySz.) > *int*.

mh > *nh*: *sēmha > *somha* (NySz.) > *sonha* (NySz.) (> *soha*).

mk > *nk*: *sēmki* (NySz.) > *sénki*.

mng > *ng*: *remng* ~ *reng*.

ms > *ns, nes*: *nēm-ēs (~ *is*) > *nincs* (vö. KLEMM: MNy. XVI, 72).

70. Elhasonulás.

1. Nem egymás mellett álló hangok dissimiliációja:

cs-s > *cs-z*. — Oszm. *čirš* > *csiriz* (*csirész* NySz.) (EtSz. I, 1100).

cs-s > *cs-sz*. — Oszm. *čauš* > m. *csausz* (EtSz. I, 890) || szláv *čáša* > m. *csésze* (EtSz. I, 995) | szláv *črěšnja* > m. *cserésznye* > *cserésznye* (EtSz. I, 979).

2. Geminaták dissimiliációja:

cc > *rc* — M. **duccás, duccos* (vö. a kenyér *ducca* MTsz.) > *durcás, durcos* || ném. *hatz* > m. *harc* (vö. LUMTZER—MELICH, Deutsche Lehnw. 128) | ném. *schatz, schätzen* > m. *sac(c), sac(c)ol* (NySz.) > *sarc, sarcol* (vö. DLehnw. 233) || olasz *piazza* (olv. *piaccá*) > m. *piac* > *piarc* (MTsz.).

ss > *rs*. — Óm. *hás, háss* [vö. 1240: *-has feu*, 1257, 1272: *has*, 1086/XII—XIII. sz.: *has sag* (Oklsz.)] > *hárs, Hárs ágy* | (*Vosján, Vasján* CSÁNKI I, 37, 111, 528, III, 259 >) *Vossán, Vassán* > *Varsány* Pest, Nógrád, Szabolcs, Veszprém m. || ném. *taschel* > m. *tassoly* > *tarsoly* (vö. DLehnw. 252) | ném. *pessély* (NySz.) > *pércly*.

zz > *rz*. — (Szláv *büzüje* > m. *bozja* >) *bozza* > *borza* (NySz., MTsz.).

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.

- AnjouOkm. = Anjoukori Okmánytár. I—VII. 1878—1920.
- BTLw. = Z. GOMBOCZ, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. 1912. MSFOu. XXX.
- C. = CALEPINUS, Dictionarium. 1585. (Ed. J. MELICH. 1912.)
- CodDipl. = GEORGIUS FEJÉR, Codex Diplomaticus.
- CsÁNKI = CsÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza I—III., V. 1899—1913.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS, A Magyar Nyelv Szótára I—VI. 1862—1874.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, Magyar etymologiai szótár. 1914—.
- JSFOu. = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
- MNy. = Magyar Nyelv. 1905—.
- MNyK. = A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Szerk. MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA. 1922—.
- MonStrig. = KNAUZ NÁNDOR, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I—II. 1874—1882.
- MSFOu. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Tájszótár. I—II. 1893., 1901.
- MURM. = A MURMELLIUS-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Kiadta SZAMOTA ISTVÁN. 1896.
- N. = népnyelvi adat.
- NyÉrt. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia.
- NyF. = Nyelvészeti Füzetek. Szerk. SIMONYI ZSIGMOND. 1902-től.
- NyH.⁶ = SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Nyelvhasználat. 6. kiad. 1920.
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. 1862—.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr. 1872—.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND, Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I—III. 1890., 1891., 1893.
- Oklsz. = SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, Magyar Oklevélszótár. 1902—1906.
- óm. = ómagyar; ősm. = ősmagyar.
- PRT. = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I—X.
- R. = a régi nyelvből való adat.
- SermDom. = Sermones Dominicales. Kiadta SZILÁDY ÁRON. 1910.
- TMNy. = SIMONYI ZSIGMOND—BALASSA JÓZSEF, Tüzetes Magyar Nyelvtan. 1895.
- VárReg. = Regestrum Varadinense. (Várad Regestrom.) Kiadta KARÁCSONYI JÁNOS—BOBOVSZKY SAMU. 1903.
- W. = WENZEL GUSZTÁV, Árpád-kori Új Okmánytár. I—XII. 1860—1874.
- A nyelvemlékek rövidítéseit l. NySz. Bev.

